

H I T E L

NEMZETPOLITIKAI SZEMLE

O K T Ó B E R

Bethlen Miklós kancellár

A magyar szellem útja a trianoni Erdélyben

Magyar törvény — magyar lélek

Szász író Erdély történelméről

BENDA KÁLMÁN

MAKKAI LÁSZLÓ

BÓNIS GYÖRGY

ENTZ GÉZA

MAGYAR FIGYELŐ

II. Rákóczi Ferenc emlékezései szabadságharcának megindulásáról —
Néhány szó a katonai döntésről — A francia-angol viszony Luchaire
könyvében — Háború és népszaporodás

SZEMLE

Szabó István: Az európai sorskérdés német megfogalmazása

VII. ÉVFOLYAM

KOLOZSVÁR 1942

HITEL

NEMZETPOLITIKAI SZEMLE

SZERKESZTIK:

ALBRECHT DEZSŐ, KÉKI BÉLA, VENCZEL JÓZSEF, VITA SANDOR

Megjelenik havonta négy ív terjedelemben. — Szerkesztőség és kiadóhivatal:
Kolozsvár, Mátyás király-tér 5. szám, I. emelet. — Telefonszám: 20—83.
Póstacsekk száma: 72.809.

ELŐFIZETESI ÁRA:

Egy évre 9 Pengő. Egyes szám 1 Pengő.

TARTALOM

BENDA KÁLMÁN: Bethlen Miklós kancellár	— — — —	389
MAKKAI LÁSZLÓ: A magyar szellem útja a trianoni Erdélyben		404
BÓNIS GYÖRGY: Magyar törvény — magyar lélek	— —	410
ENTZ GÉZA: Szász író Erdély történelméről	— — — —	416

MAGYAR FIGYELŐ:

II. RAKÓCZI FERENC emlékezései szabadságharcának megindulásáról	— — — — — — — — — —	436
ALMAY BÉLA: Nehány szó a katonai döntésről	— — —	438
HESZKE BÉLA: A francia-angol viszony Luchaire könyvében		440
BARÁT JENŐ: Háború és népszaporodás	— — — —	442

SZEMLE:

SZABÓ ISTVÁN: Az európai sorskérdés német megfogalmazása	— — — — — — — — — —	445
--	---------------------	-----

Szerkesztő
KÉKI BÉLA

Helyettes szerkesztő
KISS JENŐ

Lapunk címfejtét Széchenyi Hítelének 1830. évi első kiadása címbetűi után készítettük.

FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ: ALBRECHT DEZSŐ

MŰVELTEK HŰTLENSÉGE

Sajnos, nem szólam, hanem komor ítélettel terhes szomorú tény, hogy népünk művelése és nevelése az Árpádok korával lezáródott. Egyetemes szándékú, tudatos és nagyvonalú népművelés az országépítő Árpádok merész terveinek akaratos valósítása óta nem volt. Körülményeik nehézkessége mellett is tömegek átfogása felé kinyúló népművelést utoljára ők végeztek. A szerzetesrendek, melyeket egymás után telepítettek be és nagy kiváltságokkal láttak el, nemcsak igét hirdettek, a káptalani és plebániális iskolák, melyeket kemény törvények kényszere tartott, nemcsak betűvetést és számolást tanítottak, hanem a földművelés, ipar, művészet fogásainak ismertetésével az élet- és népfenntartás durva, primitív formái helyett megmutatták a könnyebb, szebb, emberibb élet útjait.

Történelmi végzet, utóbb a nálunk torzultabban jelentkező korszellem rövidlátása húzott le a haladás szekeréről. Történelmi sorsunk arra ítelt, hogy testünkkel világerők ütközését fogjuk fel és egy félév- ezredes szakaszon át idegen szándékok igáját vonjuk. A hozzánk csökötten érkezett hangos szabadelvűség pedig sűrű jelszavaival csak felszínen dolgozott, az igazi kultúrával sem mélységben, sem szélességben nem vette társadalmunk rétegeit megmunkálás alá. Az Egyházat elgáncsolta s az ő elemi iskolája beérte a beutalt gyermekek néhány évfolyamának nevelésével, a falai közüli kibocsátottaknak többet nem nézett utána. A középiskola pedig környékéről, a népi talajból felszívta elsősorban a tehetségeket, hozzásegítette egy felsőbb, zárt réteg előnyösebb életéhez azért, hogy a néphez többé igaz együttérzései, segítő szándékkal ne térjenek vissza soha. Nálunk nyersebben következett be, mint másutt, hogy az *életmód, műveltség, érzés és gondolkodás különbözősége és nagy távolsága miatt ugyanannak a népnek kebelében külön népek keletkeztek*, amelyek sokszor nemcsak egymás fájdalmát, de még egymás nyelvét sem értik meg.

(Márton Aron gyulafehérvári püspök
gondolataiból.)

E S Z Á M M U N K A T Á R S A I

*Almay Béla, m. kir. vezérkari alezredes * Barát Jenő, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület statisztikai ügyosztályának titkára * Benda Kálmán, a Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet tanára * Bónis György dr., egyetemi ny. rk. tanár * Entz Géza, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tisztviselője * Heszke Béla, a kolozsvári Mikes-gimnázium tanára * Makkai László dr., az Erdélyi Tudományos Intézet tanára * Szabó István, az Ellenzék belső munkatársa.*

A KIADÓHIVATAL KÖZLEMÉNYE

Szemlénk megelőző számaiban felhívást tettünk közzé, hogy a HITEL 1936. évi 1., 2. és 4., valamint az 1937. évi 1. számát kiadóhivatalunk szívesen visszaváltja s e négy régi számért csereképpen készségesen felajánlja most megjelenő évfolyamunkat, illetve egyes számokért darabonként 2 P-t fizet. Amikor ezt a felhívásunkat ez alkalommal is megismételjük, közöljük az érdeklődőkkel, hogy az 1938., 1939. és 1940—41. évfolyamainkból még van néhány teljes és több hiányos sorozat, s azoknak ára: teljes évfolyamonként 8 P., illetve egyes számonként 2 P.

A HITEL ÚJABB KÜLÖNLENYOMATAI

Makkai László dr.: Balkáni és magyar elemek a magyarországi román társadalomfejlődésben.

Mikó Imre dr.: Erdélyi politika.

Ottlík László dr.: Szent István birodalma az új Európában.

Venczel József dr.: Erdély és az erdélyi román földreform.

Molter Péter: Falukutatás Bálványosváralján.

Albrecht Dezső: Magyarság a változásban.

Tamási Aron: Erdélyi jelentés a magyar szellem küzködéseiről.

László Dezső: Korszerű magyarság.

Venczel József dr.: A székely népfelleg.

Szabó István dr.: Az asszimiláció a magyarság történetében.

Zathureczky Gyula: Magyar politika Európában.

Tamás Lajos dr.: A román nép és nyelv kialakulása.

Martonyi János dr.: Közigazgatásunk reformja.

Szabó T. Attila dr.: A románok újabbkori erdélyi betelepülése.

Ifj. Boér Elek dr.: Nagy tér-gazdaság.

László Gyula dr.: A magyar őstörténelem régészetről.

Makkai László dr.: Északerdély nemzeti-ségi viszonyainak kialakulása.

Erdői Ferenc: Parasztságunk legújabb alakulása.

Zathureczky Gyula: A magyar szellem forradalma.

Malán Mihály: A szláv vezedelem.

BETHLEN MIKLÓS KANCELLÁR

1642 — 1716

HÁROMSZAZ ESZTENDEJE, hogy a XVII. század második felében lefelé bukdácsoló, haldokló Erdélyország legműveltebb koponyája, a századforduló egyetlen erdélyi államférfia, minden idők egyik legtragikusabb sorsú magyarja, Bethlen Miklós megszületett. Élete öreg Rákóczi Györgynek a »nagy fejedelem«-től örökölt békés és hatalmas országában fogant, de még gyermek, amikor Erdély romlása megindul, s két emberöltővel később, amikor egy hosszú élet hiábavaló küzdelme után sírba száll, az önálló fejedelemség sincsen többé. Személye és élete egy félszázadot fog egybe: a törökkor csatáiból a felszabadító és kuruc harcokon át Bécs uralmaig vezet; s míg életében alig van egy nyugodt perce, fegyver és vér veszi körül, halála idejére minden elcsendesedik: a magyarság kezéből kihullott a kard, s a letörött kuruc zászlók fölött ragyogva kél föl a Habsburgok napja.

Életét egyedül járta. Erdély nem méltányolta képzettségét, rátermettségét, politikájában nem állt mellé, — kiutat kereső, remény és kétségek között őrlődő tragikus világa mégis közös Erdély és a királyság minden magyarjával, az egész nemzettel. Lelke a mélyben háborgó magyar világ fölé szárnyalt, látóköre messze túlért a fejedelemség határain, — mégis minden érzése, minden gondolata ehhez a földhöz kötötte, az erdélyi problémák megoldására sarkalta, s életében ezer meg ezer vonással tükröződik a magyar sors. Képességei vezetésre, parancsolásra rendelték volna, de a belső erdélyi ármánykodások, a külső erők fölébe kerekedtek, s őt is meg a fejedelemséget is maguk alá temették.

Bethlen Miklós élete elválaszthatatlan Erdélytől s egyéni tragédiája mögött ott sötétlik az egész fejedelemség, az egész magyarság szomorú sorsa.

1642 SZEPTEMBER ELSŐ NAPJAN született a kisbuni várkastélyban, öreg Rákóczi György magyarországi hadjáratának készülődései közepette. Családja, a Bethlenek kiterjedt főnemesi nemzetsége, nemzedékek óta a fejedelemség élén járt vagyonban és hatalomban egyaránt. Nagyapja szamosújvári kapitány, a fejedelemség főgenerálisa volt, apja pedig, ekkor még csak fiatal tanácsúr, hamarosan udvarhelyszéki főkapitánnyá, majd ország kancellárjává emelkedett.

Anyai részről már a nagyszülői nemzedékben polgár ősökkel találkozunk: az erdélyi társadalom egyes rétegeit ekkor még nem választotta szét merev, áthághatatlan fallal a Nyugaton már kifejlődött címek és rangok sokasága. Bethlen Miklós később, kancellár korában sem talált semmi takargatni valót rajta, hogy ősei közül a főkapitányok és tanácsosok között az egyik »kereskedő ember volt,« s ármálisát is csak a maga életében szerezte. És bár az apai házban büszke göggel hivatkoztak az előkelő ősökre, ez korántsem vont közéjük és a köznemesi réteg közé olyan válaszfalat, mint később, a barokk főúri udvarokban. Réseze volt ebben a társadalom kicsiny voltának is (szegről-végről szinte mindnyájan atyafiak voltak), de része volt a kálvinizmusnak is, mely puritán, szigorú elveivel ekkor még gátját szabta az elkülönülő, fényűző életnek.

Erdély ezidőtájt a nyugalom és a béke fellegvára volt. A Portának megfizette évi adóját, belül pedig önállóan építhette a maga magyar világát. Földjén évtizedek óta nem járt ellenség; a századforduló pusztulását eddigre kiheverte, gazdag, számottevő állammá fejlődött. Ereje akkora volt, hogy nyugati nagy országok szövetségében a Habsburgokkal is szembeszállhatott, s éppen ezekben az években kényszerítette fegyverrel a császár-királyt, hogy a magyar királyság alkotmányos jogait és vallásszabadságát tiszteletben tartsa. A szemét nyitogató Bethlen Miklós első emlékei ezt a magabízó, büszke országot mutatták, mely glóriás fényben látta saját hitvitását és bizalommal nézett a jövőbe.

NEVELTETÉSE, TANÍTTATÁSA a legjobb volt, amit csak Erdélyben kaphatott. A Bethlen nemzetségnek ebben az ágában hagyományos volt a magasabb műveltségre való törekvés: könyvforgató, Erdély történetét irogató apja és nagyapja magasan fölötte álltak a politika mellett csak a harccal és vadászattal gondoló nemesi átlagnak. »Az erdélyi állapothoz képest tisztességes tudományú ember volt« — mondja apjáról Bethlen Miklós is önéletírásában. Tőle örökölte ő is tanulásra, tudásra vágyó lelkét, minden iránt érdeklődő fogékonyságát.

Egyideig Keresztúri Pál, a híres pedagógus tanította a tudományok alapjaira, de tizenkétéves korában már Gyulafehérvárra megy, »skólába«, majd hamarosan Kolozsvárra adják Apácai János keze alá. Tanulmányai elsősorban a vallás dolgaiban mélyedtek el, a »solida theológiá«-ban, de sem Keresztúri, sem Apácai nem feledkeztek meg a mindennapi élet szükségleteiről, a világi tudományról sem. Bethlen Miklós kancellár korában is hálás szívvel emlékezett vissza nevelőire, kiktől nemcsak tudást kapott, de akik lerakták világnézetének alapait is. Nemcsak világot hoztak az elméjébe, s rendbehozták a kaoszt, — írta — de hitet oltottak belé, állandó önnevelésre, egyházához való törhetetlen hűségre buzdították, s felbresztették benne a tudományok szeretetét.

Mert nagyon akart tanulni, »a világnak jó, gonosz, minden munkái, változási között is« szeme mindig a tudományokat kereste. »Valamikor lehetett olvastam — írja önéletírásában — még vadászó napjaimnak estvéin is, kivált a bibliát.«

A politikai események azonban hamarosan döntően szóltak bele tanulmányaiba. Még 16 esztendő sinesen, amikor 1658-ban, II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában az erdélyi sereg tatár fogságba kerül, a török pedig rábocsátja bosszuló hadait engedetlen vazallusára. A fejedelemség földjét gyilkolva, rabolva szelik keresztül-kasul a török-tatár hadak, a gondtalanul, békében élő ország máról-holnapra haretérré válik. A kolozsvári iskola diákjai széjjelfutnak, Bethlen Miklós is fegyverrel cseréli fel a könyveket. Hónapokon át bujdosik szakadatlan lovaglásokban, erdők mélyébe, mocsarak közé húzódva, néhány szolgálóval oltalmazva beteg anyját és kis testvéreit. Apja — Rákóczi krakkói őrségparancsnoka, ki háromezred magával egyedül tért haza Lengyelországból a nagy seregből — elszakadt családjától, Barcsai fejedelem mellé áll, birtokait Rákóczi elkoboztatja.

Ez a világ nem kedvezett a tanulásnak. Bethlen Miklós még később, öreg korában is keservesen emlékezett vissza »ez időbeli időveszteségeire«, a politikai viszonyok miatt kényszerű pihenőire. Legalább »azt a meglévő kis tudománymagot« akarta konzerválni, s csodálatos kitartással szedte elő régi könyveit, »remélvén s vágyódván az akadémiákra, hogy ott az Isten megsziporítja, megneveli s érleli.« Nem is volt otthon nyugta. Megragadta a legelső lehetőséget s 1661-ben, zsebében Kemény János fejedelem ajánlólevelével, nekiindult »peregrinációjának.«

Hollandiába, a leydeni egyetemre ment, ez volt az első útja az erdélyi kálvinista diákságnak. Egy évig maradt itt s theologiai tudását itt mélyítette el világi ismereteinél sokkal nagyobb mértékben; ez a Hollandiában szerzett műveltség avatta őt egész életére a XVII. századi kálvinizmus jellegzetes képviselőjévé. De nem elégítette ki Hollandia. Elment Heidelbergbe, bebarangolta a Hanzavárosokat, majd átkelt a csatornán s az oxfordi egyetem haladó szellemével, Angliával ismerkedett meg. Visszafelé Franciaországot járta végig, megcsodálta a napkirály pompázó udvarát, ismeretséget kötött előkelő francia körökkel, s mindvégig valóságos lázas sietséggel tanult. Mint a mesék királyfia, aki előtt megnyílt egy vilanásra az elvarázsolt kert kapuja, s egy szempillantással akarja magábaszívni mindazt, amit lát, — előtte is kitért egy ismeretlen, új világ, melynek ily rövid idő alatt csak nagyszerű vonásait vehette észre s útjában két kézzel habzsolta a szellem minden kincsét.

De lelkének, gondolkodásának Erdélyben kifermálódott arcát lényeges vonásaiban ez a három év nem változtatta meg. A hazuról kapott útravaló, Apácai János öröksége soha sem fogyott ki tarsolyából. Megcsodálta a Nyugat nagy műveltségét, a tengerparti nemzetek fejlett életét, de Erdély emléke nemhogy halványodott volna benne, egyre erősebbé lett. Fiatalságát meghazudtoló érettséggel mérlegre vetett mindent, amit látott s egyik nemzet kultúrájának sem vált szolgálalkú hódolójává, rajongójává. Egészséges, gyakorlati életösztone mindjárt azt kutatta: hogyan valósíthatná meg ezt otthon is, a fejedelemségben.

Sokkal mélyebben gyökerezett az erdélyi légkörben, annak szeleme sokkal erősebben rányomta bélyegét, semhogy akár a holland,

angol vagy a francia világban felolvadhatott volna. A holland egyetem teológiai felfogása természetesen kapcsolódott műveltségéhez, azt szinte vérébe itta. A racionalizmus itthon alig hallott eszméi megragadták őt, elgondolkozott Grotius új jogi tanain, de az ateista tanokkal már szembeszállt, s a régi magyar prédikátorokra emlékeztető tüzelt védte és bizonygatta Isten létét.

Heves vérmérséklete ellenére nehézkes természet volt, lassan mozdult, az egyszer elkezdett útról nehezen tért le. Látóköre kitágult, műveltsége elmélyült, tudása megnövekedett, holland teológiai ismereteket, franciás gondolkozást és barokk ízlést hozott magával, de mindezt az erdélyi magyar szellem formálta benne egységessé; lelkének, szellemének alapvonásait nem törölkthették le az akadémiák és peregrinációk.

Három évi távollét után 1664 nyarán ért vissza Erdélybe, de éppen hogy csak megpihent néhány hétig és már újra fölkerekedett: Magyarországot akarta megismerni, kitanulni. Zrinyi Miklóshoz indult Csáktornyára, keleti Magyarország protestáns fia a nyugati végek katolikus magyarjához. Útjában, végig a Felvidéken, először nyílt alkalma egybevetni a töröktől elpusztított vidékek kietlenségét a nyugati tengerpart »nyájasságával« s először került személyes érintkezésbe a királyság magyarjaival. Elkeseredett, forrongó hangulat csapta meg mindenfelől. A csak imént kötött vasvári béke, mely az ország testéből újabb jókora darabot engedett át a pogánynak, a király leghűbb magyarjaiban is megingatta a hitet, s az uralkodó elleni elkeseredés itt-ott már leplezetlenül hangot kapott.

Zrinyi mellett alig pár napot tölthetett: a bán életét vesztette egy vadászaton. Bethlenben azonban ez a rövid együtt töltött idő is mély emléket hagyott, eszményei megtestesítőjét, legnagyobb magyar példaképét ismerte meg benne. »Bethlen Gábortól fogva máig sem volt, sőt talán ezután sem lesz hozzá hasonló. Igen tudós, vitéz, nagytanácsú, nemzetéhez buzgó, vallásban nem babonás, képmutató s üldöző« ember volt.

Harci iskolájának így végeszakadt, s tudásának ezt a fogyatékoságát később sem sikerült pótolnia: Bethlen Miklós nem volt katoná. A fegyverforgatásnál, vitézi életnél jobban is érdekelték a tudományok, művészetek; most is Csáktornyáról hirtelen elhatározással Olaszországba ment. Velencét, az északitáliai városokat járta be, a déli, katolikus világ azonban nem érintette meg lelkét, nem talált vele közös vonást. Majd egy évi utazgatás közben megtanult olaszul s 1665 végén ért haza, nagy tervekkel, lelkes elhatározásokkal.

ERDÉLY HORIZONTJA nagyon leszűkült, élete nagyon megcsendesedett azalatt, míg odajárt. Rákóczi György halála, Rédei, Barcsai, Kemény János fejedelmek harcai, török és tatár pusztítás után a fejedelemség néhány év alatt visszasűlyedt oda, ahol Básta korában volt. Csak emberben 70.000 főt veszített, népességének egy tizedét. A fejedelmi székhely rommá lett. Várad, Lugos, Karánsebes, Jenő, az ország végvárai s velük a medencét övező gazdag részek török kézre kerültek, falvak százai, egész vármegyék omlottak

hamuvá, — mindaz, amit egy félévszázad gyűjtött, épített, az ellen-ség prédájává lett.

Régi erejét a béke évei sem hozhatták többé vissza. Apafi Mihály, az új fejedelem, akit a török úgy kényszerített a trón elfoglalására, nem termett vezérségre, lassú észjárású, tehetetlen, akarat nélküli ember volt. A közügyek nem érdekelték, az uralkodást tehernek érezte s elkeseredését borba fojtotta: estére már többnyire részeg volt. Politikai céllal, elgondolással alig találkozunk udvarában, az ország csak tengődött egyik napról a másikra. Az ügyek vezetése a fejedelemasszonyra, az erélyes Bornemisza Annára, majd a Részekből származott kismemesre, rokonára, Teleki Mihályra maradtak; Apafi mindent rájuk hagyott: »Lássa az úr, Teleki Uram, amint őkegyelmének tetszik, úgy menjen véghez a dolog.« A központi hatalom gyöngesége züllesztően hatott az államra. A vezető családokat nem volt ki féken tartsa: klikkekbe, pártokba tömörültek, egymás ellen szövöztek, s perlekedve és áskálódva, hizelgéssel és rágalmozással törtek egymás eláztatására, a fejedelem kegyének elnyerésére s így az áhitott hatalomra. Apafiban évek során naggyá nőtt hatalmának féltése, s elég volt, ha valakiről azt suttozták, hogy trónjára tör: borközi állapotában nem ismert kegyelmet. A nótázatok száma felszökött, senki sem lehetett nyugodt élete és vagyona felől.

Ebbe a kicsinyes, áskálódó világba tért meg Bethlen Miklós nagy álmaival, merész terveivel. Ahogy egykor mesterét, Apácai Jánost, kit »mint atyját« úgy tartott mindig, s kinek példája később is sokszor jutott eszébe, — őt is a kicsiny Erdély fölemelése, a magyar világ megjobbítása nem hagyta nyugodni. Lelkében egy új Erdély képe élt, mely hatalmas és művelt lesz egyszerre, s melynek a fejedelem oldalán ő lesz a legfőbb vezetője, hiszen származásánál, műveltségénél fogva ki lehetne erre nála méltóbb. »Csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát,« — írta Misztótfalusi Kis Miklósnak, a nyomdásznak, álmaiban tragikus osztályos társának. A még futkosó kisgyermek emlékei keveredtek benne azzal, amit az ifjú Nyugateurópában látott: Bethlen Gábor, a Rákócziak török szövetségben németre kitámadó hatalmas fejedelemsége képzetben kezelt nyugtolt Hollandia és Franciaország szellemének. Ifjúi lelkesedésében mindezt egyszerűnek és megvalósíthatónak gondolta; nem ismerte az embereket, nem ismerte a viszonyokat, — keservesen kellett fizetnie érte.

Élete a rendes mederben indult. Származása, műveltsége előkelő helyet biztosítottak számára a fejedelmi udvarban. Apja nyomán ő is egykettőre udvarhelyszéki főkapitánnyá lett, bekerült a nagyobb fejedelmi tanácsba s így szóhoz jutott az országos dolgokban. Meg is házasodott; apja kiadta jussát, maga gazdájává lett. Valósággal belevetette magát a politikai életbe, s éveken át lankadatlan hittel, meg-megújuló munkakedvvel dolgozott. Terveket szöött, szervezett, buzdított és korholt. Francia stílusban, saját tervei szerint megépítette bethlenszentmiklósi kastélyát, mintegy az új nyugati szellem hírnökéül. Érintkezést keresett a magyarországi elégedetlenekkel, tárgyalt Wesselényi nádorral, terveket kovácsolt a

császár és generálisai ellen. Új életre akarta kelteni a fejedelemség magyar küldetését, hogy a császárral való harcban célt szabva az ország elé, a lelkesedés lángjával emelje ki az embereket a tespedtségéből. Felszólalt a tanácsban, vitatkozott a rendekkel az országgyűlésen, — nagy terveiből mégsem valósulhatott meg semmi sem. A tanácsosok lehurrogták ifjú lelkesedését, tapasztalatlanságát megmosolyogták. Meg sem értették, mit akar.

Jó egynéhány év keserves próbálkozásaira volt szükség, míg rádöbbsent az erdélyi valóságra: a megfogyott, létért küzdő ország belső tehetetlenségére, politikusainak rövidlátására. Fel kellett ébrednie álmaiból, hogy megláthassa: az uralkodó tekintélye, a fejedelemség súlya semmivé lett, nagy megmozdulást, lendületet hiába vár tőlük. Telekinnek, a mindenható miniszternek külpolitikájában csak következtelen, számára érthetetlen, gyáva taktikázást látott, a tanácsosok beszédjében össze-vissza, rövidlátó és önző megalkuvást. »A szegény fejedelem erőtlensége és az uraknak ezzel az erőtlenséggel való visszaélések,« a tanácsosok egymás elleni áskálódásai visszariasztották, a tivornyákban kimerülő, szellemtől és műveltségtől elrugaszkodott udvari élet különben sem volt az ő világa. Nem tudott közéjük keveredni.

De ekkor még hitt benne, hogy egyszer maga alá gyűrheti őket. Hitt küldetésében s úgy érezte, hivatása, Isten előtti felelőssége nem engedik, hogy meghátráljon, meg kell mondania véleményét. Pedig tudhatta, hogy az udvarnál nem szeretik a szókimondó embereket: Bánfi Dénest, Erdély leghatalmasabb főurat épen akkor ítélték halálra Telekiék galád hazugságokkal, mert szembehelyezkedett velük. Mindez nem rettentette vissza. Isten ügyis eleve kiszabta sorsának végét s ő, a gyarló ember, azon nem változtathat, hiába szaladna előle, az csak utolérné.

Kényszerűségéből megalkuszik a sorssal, belátja, ebben a légkörben, ilyen viszonyok között nem gondolhat tervei valóraváltására. De még fiatal, még nem hagyja magát. Szembefordul a pártokkal és klikkekkel, az udvar politikai rövidlátásával. Ahogy később maga mondta: mi mást tehetett volna, amikor »a haza amint igazán megaláztatva maradt vala is, teljességgel fölfordula.«

A MEGOLDHATATLAN BELSŐ PROBLÉMAK mellé azonban hamarosan még súlyosabb külső kérdések csatlakoztak a fejedelemség szomszédságában, Magyarországon. A törökön már a vasvári béke engedékenysége sem segített, hanyatlása többé nem volt feltartható. A Habsburg-császár hatalma egyre erősödött, s az elkeseredett magyarság próbálkozása Wesselényi vezetésével, hogy sorsának intézését a maga kezébe vegye, csak ürügyet szolgáltatott a királyság teljes elnyomására. Felfüggesztették az alkotmányt, megszűnt a vallásszabadság, az országot előzőnlötte az idegen katonaság: a magyarnak hallgass volt a neve. Megindultak a kivégzések, birtokelkobzások, fellobbant a protestánsok elleni hajsza s a nemesség elleni irtóhadjáratot méltón egészítette ki a zsoldosok garázdálkodása a falvak népén.

A nemzeti élet lehetősége is megszűnt. Pallost függesztettek a magyarság legjobbjainak feje fölé, s egyre nagyobbra nőtt a bujdosók száma, kik mindenüket elvesztve menekültek otthonukból s árva, elnyomorodott életüket csak a császár elleni lángoló bosszú táplálta. Segítséget kérő szavuk Erdélybe is elhallatszott s Teleki melléjük állt. Hiszen a fejedelemség létjogát egy félévszázadon keresztül az adta meg, hogy fegyverrel is megvédte a magyar szabadságot. De hova lett eddigre a nagy fejedelmek erős, hatalmas országa. A tehetetlen, belső bajokkal küzdő állam magát sem védhette, hogyan tudta volna a császárt térdre kényszeríteni. Teleki mégis megpróbálta. Francia biztatásra kardot rántott, hadai feldulának észak-keleti Magyarországot, de ennél többre nem jutott, csúfos kudarccal vonult vissza.

Erdély nem teljesíthette többé magyar hivatását, méltatlanná vált a nagy küldetésre, mit Bocskai formába öntött, majd Bethlen Gábor valóságra váltott, s az erdélyi vezetőrétegek egyre jobban megtagadták apáik emlékét. Teleki hadjáratának kudarca után az önző hangok kerekednek felül: Erdély ettől kezdve csak magával törődik. A fejedelemség öncélúvá lesz a nemzet szemében, létéhez görcsösen ragaszkodnak. Lipót magyarországi uralma rémként üli meg a lelkeket: senki sem kételkedik benne, rájuk is ugyanaz a sors várna a császár jogara alatt. Féltik önkormányzati életüket, alkotmány- és vallásszabadságukat, féltik a maguk egyéni érvényesülését, országintéző jelenüket.

A fejedelemség önállóságát mindenáron biztosítani kell: ebben valamennyien egyetértettek, de a követendő útra vonatkozóan megoszlott véleményük. A túlnyomó többség Teleki Mihállyal az élén az évtizedes hagyomány folytatását, a törökbarát, németellenes politika fenntartását javallotta, s csak kevesen voltak, kik Béli Pál, a hatalmas székely úr, meg Bethlen Miklós köré csoportosulva esztelenségnek vélték az ország sorsát továbbra is a törökhöz kötni. A rendek zöme nem vette észre az európai erők nagy eltolódását, a pogány hatalmának végzetes gyöngülését. Az ősi hagyományokba belerögződve, vakon mentek a régi úton, s Bethlen Miklós korábbi németellenességét egybevetve mostani pártállásával, viselkedésében nem a józan ész felismerését látták meg, a reális politikai állásfoglalást, — árulást, köpönyegforgatást szimatoltak viselkedésében, s egyesek jó ürügynek vélték, hogy eltegyék az útból. Az áskálódások, rágalmak kiújultak, Teleki is a »német párt« ellen fordult s Béli mellett meg Bethlen Miklóst Apafi elleni lázadás, összeesküvés vádjával börtönbe vetették. »Mellérántának a vádban, — írja később Bethlen — azt mondván, én vagyok Béli dinek esze, pennája, kardja, mindene.« Fiatalsága megmenti ugyan az életét, — Teleki nem tartotta őt vetélytársnak, hiszen egy nemzedékkel volt mögötte, — de egy esztendeig raboskodik s szabadulásakor súlyos feltételeket kell magára vállalnia.

Igazságtalan rabsága, ha meg nem is törte, elkedvetlenítette, megnövelte elkeseredését. Felesége hosszas betegsége, majd halála, kisgyermekének egymásután való pusztulása csak súlyosbította a rászakadt sorsot, s a korábban világi hatalomról, dicsőségről álmo-

dozó lelkes, tüzes ifjú magába fordult, töprengő, elmélyedő, mindent százszor is megfontoló óvatos férfivé lett. Mind többet gondolkozik a vallás dolgain, — mély hite vezette át a megpróbáltatás súlyos napjain is — s lassankint egyetlen vígaszává, örömévé a Szentírás lesz. Istenhez menekül a kitaszítottság, reménytelenség közepette s éveken át egyháza az egyetlen hely, hol szabadon munkálkodhatik, jótékonykodhat, építhet.

A politikai élettől nem húzódik vissza, de régi heveességét hiába keresnénk már. Lelkében még él régi vágya, hogy »a bárdolatlan, tudatlan magyar nemzetet mind politikai, mind az ökonomiai dolgokban reformálja, excolálja«, — de földi dicsőségről, országvezetéséről egyre kevésbé ábrándozik. A »világi becsület« helyett ő már csak »az Úr tisztességes dicséretének reménységét« keresi.

Apafi Erdélyországának sikerült egyik legnagyobb fia szárnytollait megmetszenie, s ha nem is zuhant le a magasból, lendülete lelassudott, életereje pedig egyre morzsolódott eredmény nélkül.

ERDÉLY PEDIG megmaradt a török oldalán. A nagyvezér parancsára Apafi még Bécs ostromához is elindult hadaival 1683-ban, Teleki csak későn jött rá, a császárváros felmentése után, hogy rossz oldalra állt. De határozni még mindig nem mert, semmit sem csinált, veszteg ült, s elszalasztotta a pillanatot. Pedig nagy szolgálatot tehetett volna a császári csapatoknak, és mindenekelőtt a magyarságnak, ha beleveti magát a pogányellenes küzdelembe. Valósággal hátába kerülhetett volna a török csapatoknak és két tűz között azokra gyors és biztos pusztulás várt volna. De Bethlen Miklósnak s a »német párt«-nak nem volt szava, a többiek pedig még mindig nem akarták meglátni, hogy a félhold leáldozóban van.

Az egész Európából egybesereglett csapatok közben megkezdték győzelmes hadjáratukat Magyarországon. 1684-ben már Budát ostromolták. Tököli északmagyarországi fejedelemsége összeomlott, a bujdosók csatlakoztak a császári hadakhoz, s Erdély itt maradt egyedül, tehetetlenül, pénz és hadsereg nélkül, kiszolgáltatva a sors kegyére, kegyére.

1685-ben Dunod generális a császár nevében tárgyalásokat kezdett Apafival, méltányolva a fejedelemség önállóságát, a kísérlet azonban nem vezetett eredményre. Erdély vezető politikusai nem akartak immár Bocskai szavaira emlékezni, hogy a fejedelemségnek csak addig van joga önálló léthez, míg Magyarország területe török megszállás alatt van, nem kívántak Magyarországgal semmilyen kapcsolatba kerülni s a való helyzetet annyira félreismerték, hogy azt hitték, a császárral szemben ők vannak felül, a feltételeket ők diktálhatják. Megkötötték magukat, álláspontjuktól nem tágtottak.

Pedig még meglett volna a lehetőség Erdély külön életének biztosítására. Bécsben nem voltak tisztában a fejedelemség belső viszonyaival, s tisztelettel viseltettek Bethlen Gábor egykori állama iránt. A Dunod tárgyalásai után Bécsbe utazott Haller Istvánnak sikerült is a helyzethez képest kedvező diplomában biztosítani Erdély különállását, alkotmányát, Apafi székét, — de a rendek ezt sem

fogadták el. Nem tudták elviselni, hogy Kolozsvárra és Désre német őrsg szálljon és hogy a császáriakkal régi ellenségük, Csáki István is visszatérjen. A tanácsban viharos jelenetek közben tettek hitet függetlenségük mellett, amelyből egy jöttányit sem engednek, — s világért sem hitték volna el, hogy ostoba makacsságukkal éppen az ellenkezőt érik el.

»En látván szörnyű tudatlanságukat, elkeseredve mondom, félek én, nem akarunk tisztességes vazallusok lenni, de bizony rabok, jobbágyok leszünk« — emlékezett ezekre a napokra később Bethlen Miklós, — de véleményével magára maradt. Hiába magyarázta, hogy ez az utolsó lehetőség Erdély külön létének megmentésére, hogy legénykedésükkel csak maguk alatt vágják a fát, mert se hatalmuk, se katonájuk nincs, — nem hallgattak rá.

Jóslata aztán nagyon hamar igazolódott: 1687-ben Lotharingiai Károly herceg hadai téli szállásra már Erdélybe húzódtak. Nem kértek rá engedélyt, a fejedelemség pedig nem is gondolhatott rá, hogy megakadályozza: Erdély máról holnapra a császár hatalma alá került. Bezzeg kellett volna mostan a halleri diploma, kedves lett volna Bethlen Miklós tanácsa, — de többé nem volt kivel egyezkedni. A hangulat a fennhéjázó legénykedésből egyszerre fejvesztett, ijedt alázkodássá fajult, a rendeken kétségbeesés lett urrá. »Jó volna most ha hadunk, jó generálisaink és officéink volnának, — kesergett Bethlen Miklós maga elé idézve a mult nagy mulasztásait — mindenik hatalmas szomszéd becsüllene most minket, nem fognának bé, mint az ökröt, nem tartanának favágó-tökének, bizony félek én, maholnap fizetünk mi a nekünk parancsoló idegen hadnak, mint a mi parancsolatinktól függő olyan szolgálknak fizettünk volna. Bizony reánk esik amaz régi mondás: nec pacem ferre, nec bellum gerere scimus.«

Pedig Lotharingiai Károly ellen még nem lehetett panaszuk, a fejedelemség belső életével nem sokat törődött. Utána azonban újabb és újabb generálisok jöttek, kiskirálynak képzelték magukat s Erdéllyel meghódított tartományként bántak. 1688-ban az eperjesi vérengzéseiről közismert Caraffa generális érkezett meg császári biztosként. A korrupt közállapotok, csúszó-mászó főurak és áskálódó klikkek hamarosan elétárták a fejedelemség »nincstelenségét és hogy Erdély nem diplomára, nem fejedelem, tanács és ország nevekre, hanem járomra méltó és alkalmas.« Egybehivatta az országgyűlést és kimondotta: »Erdély visszatér Magyarországhoz, melytől az irigy sors és némelyek gonoszsága egykor elszakította.«

Ettől kezdve a tragédia gyorsan haladt előre. 1690-ben meghalt Apafi Mihály, s a török megpróbálta maga mellé állítani a fejedelemséget. Alig néhány hét múlva Tököli Imre török segítséggel betört az országba. Zernyestnél leverte az egyesült erdélyi és császári sereget, — a csatában az öreg Teleki Mihály is ottmaradt. A zsoldoshadak pusztulásán elkeseredett ország szabadítóként fogadta; az országgyűlés törvényt hozott, hogy »az német nemzetet és annak birodalmát ejuráljuk in perpetuum, sub anathemate« — politikai tehetetlenségükben azt hitték, ezzel mindent meg is oldottak. De Tököli néhány hét alatt kiszorult Erdélyből Badeni Lajos hadai

elől — s a fejedelemség visszakerült Lipót hűségére. A császáriak bizalmatlansága immár teljessé vált a magyarság iránt. A generálisok nyíltan becstelennek, gazembernek szidalmazták a tanácsurakat, szemükbe vágják, hogy elárulták szavukat, hogy török pártiak, hogy lázadásukkal eljátszották Erdély minden jogát.

Bethlen Miklós aggodalma valóra vált. Úgy látszott, ütött Erdély végórája.

TELEKI HALALA UTAN nincsen többé valamirevaló politikusa Erdélynek Bethlen Miklóson kívül; a vezetés akarva-akaratlanul rászáll. Negyvennyolc éves korában, sok megpróbáltatás, szenvedés után beteljesült ifjúkora nagy vágya: kezébe vehette az ország sorsának intézését. Huszonöt évig kellett várnia, míg ezt elérhette, huszonöt éven keresztül háttérbe szorították olyanok mögött, akik sem tudásban, sem látókörben nem léphettek nyomába. Hallgatnia kellett, amikor tudta, hogy neki van igaza, tehetetlenül nézte, hogyan vezetik az országot a biztos romlásba. Most pedig, amikor már minden mindegy, amikor az ország összeomlott s hosszú évek kétségbeesése, tehetetlensége felőrölték az ő energiáját is, világi terveit eldobta és nyugalomra vágyik, odaállítja a sors a romokhoz: építsd föl újra. A magyar tehetségek annyiszor megisméltendő tragédiája ez: igazságukat, képességüket csak akkor fedezik fel, amikor már késő.

Régi terveinek megvalósulása helyett ideérkezett, álmainak keleti Hollandiájából egy megnyomorodott, kiszolgáltatott tartomány élére, mely örül, ha máról holnapra eltengetheti életét. Bethlen Miklós nagyságát mi sem mutatja jobban, minthogy vállalta ennek az államnak a vezetését, — pedig de könnyű lett volna kitérnie előle. »Feltettem magamban, — írja önéletírásában — hogy a hazának ágens orátora lések, valamíg egy falat kenyérem léssen és hitelem léssen Bécsben.«

A császárvárosban megbecsülték őt nagy műveltségéért, széles látóköréért, reális ítéleteiért, s hajlottak szavára. Erdélyt meg kell elégíteni, — mondta nekik — mert különben örök tűzfészek marad a Birodalom hátában. A fejedelemség utolsó száz évét nem lehet kitörölni az erdélyiek emlékezetéből: nyugalom csak akkor lesz, ha meghagyják önállóságát, régi szokásait, törvényeit. Hosszas tárgyalásokban sikerült igazával meggyőznie az udvart s Lipót császár 1690 végén nagy diplomájában elismeri Erdély különállását. Meghagyja a vallások szabadságát, a három nemzet, az országgyűlés eddigi jogszokásait. Nem idegenkedik a fejedelmi családtól sem, de Apafi fiának nagykorúságáig elhalasztja a trónkérdés rendezését, s az ország kormányzását az országgyűléstől választott guberniumra bízta. A várakban német őrség marad, német parancsnok vezetése alatt, de a közigazgatásba nincsen joguk beleszólni.

A diploma rosszabb a hallerinél, megszerzése mégis amannál sokkal nagyobb diplomáciai győzelem volt: az elbukott, tehetetlen országot az egy Bethlen Miklósnak sikerült szabadságra, önkormányzatra, levegőre juttatnia. Jelentősége első pillanatra nyilvánvaló: századokra kiható érvénnyel rendezte Erdély jogállását.

1848-ig megszabta életét. Bethlen Miklós államférfiúi tehetségének pedig hatalmas emléket állított: mit teremthetett volna, ha korábban kezébe adják a vezetést.

AZ ERDÉLYI UDVAR korrupt szellemét, főurainak rosszindulatát, politikai és műveltségbeli fogyatékoságait azonban semmiféle diplomával nem lehetett orvosolni. Az áskálódások, személyi ellentétek továbbra sem csillapultak, s igen sokan rövidlátó egyéni érdekből még most is ellene szegültek a nyugati irányzatnak. Bethlen Miklós őszinte békülő érzéseivel megnyerhette Bécs bizalmát, de nem nyerhette meg saját honfitársaiét. Ott fönny becsülték képességeit, Erdélyben meg éppen azért haragudtak rá, mert több volt legtöbbjüknél, fölöttük állt és nem csatlakozott egyik párt-hoz sem.

Gubernátorrá sem választották meg, csak kancellárrá tették, s fölé kormányzónak a huszonnyolcéves, tehetetlen Bánfi Györgyöt választották, ki mellett apósának, Bethlen Gergelynek, a generálisnak atyafisága diktált és érvényesült. A Bánfi-Bethlen Gergely klikk tolta előtérbe Apor Istvánt is, s Bethlen Miklós élete legkeserűbb perceit ettől kezdve az ellenük vívott állandó harcban töltötte. Apor a protestantizmusnak volt esküdt ellensége, Bánfi pedig teljesen rokonsága érdekeit nézte, az ország jövőjével alig gondolt. A kancellár akarata ellen elvétették Bethlen Gergely másik lányát a kiskorú fejedelemmel, s ez a házasság nemcsak Apafinak került trónjába (a császár haláláig Bécsben internáltatta), de nem lévén összhangban a Diploma szerzőinek céljaival, megfosztotta Erdélyt uralkodóházától, a teljes beolvasztás egyik legnagyobb akadályától.

Az, hogy ekkor fel nem borult a megegyezés, egyedül Bethlen Miklós érdeme volt. Ahogy valójában minden tárgyalás a császáriakkal, minden diplomáciai munka és annak felelőssége továbbra is az ő vállaira nehezedett. Kezét lépten-nyomon megkötötték, mégis minden bajért őt okolták. Megtörtént, hogy a gubernátor még a császári hadak parancsnokával is összefogott ellene, s ő mindenkitől elhagyatva kellett, hogy felvegye a harcot nemcsak a császári önkény, de az ország kormányzója ellen is. Rágalmazói, ellenségei ellen senkitől sem nyerhetett elégtételt, s Erdély megmentőjének szégyenszemre a császár oltalma alá kellett menekülnie saját honfitársai, a magyarok goromba támadásai elől.

Egyideig »a felséges udvar igen kegyelmesen és csendesen bánt Erdéllyel és az új diplomát igyekezte megtartani.« De aztán látva a felborult világot, a generálisok egyre nagyobb szóval léptek föl. 1693-ban Babutin generális érkezett a fejedelemségbe, — Erdély szomorú emlékei egy évtizeden át az ő nevéhez fűződnek.

Francia származású volt a generális, »de Franciából a paráznaság és gyilkosság úzta ki, Bécsben a tisztességtelen házasság és kerítés promoveálta mindenre« — most pedig fogyatékos erkölcsi érzékével, magyargyűlöletével és kultúrátlanságával rászabadították a fejedelemségre. Ő maga szabott törvényt, jogot, a guberniumnak csak üzeneteket küldött, hogy »úgy viseljék magukat, ő bizony akármelyiküknek elütteti a fejét.« »Bizony irtóztunk hivataljától,

beszédjétől, izenetétől — írta Bethlen Miklós. — Ha lehetett volna a papiroson és szóval menykövet, pestist, bacillust hányt volna.« Sóhajtottunk, sírtunk, nyögtünk, írja máskor, de nem volt mit tenni, tűrni kellett az ország érdekében.

Rabutin kertelés nélkül Erdély megalázására tört, de minduntalan a kancellárba ütközött, ki néha még a gubernátort is sorompóba állította ellene. »Mind te dolgod ez, — főrmest rá ilyenkor tajtékozó dühvel a generális — te a többbit orránál fogva hordozod; mind boldoknak, csutakoknak, tőkéknek tartod.« Bethlen azonban nem bírhatta a harcot. Ellenei egyre élesebben támadták, még Rabutin-nál is bevádolták, hogy zsarnokoskodik, maga akar parancsolni, s a Diploma feldöntésén járhatja eszét, a császárral való szép békesség megrontásán, »sokat vitat, disputál, mindent egyedül akar igazgatni.« Sikerült is annyira befeketíteniök, hogy a generális írt a császárnak, adjon engedélyt elfogatására, »mert Tököli Imre sem nagyobb ellensége Öfelségének, mint Bethlen Miklós.« Ütköző volt két ellenség között: s mindkét oldalról csak ütést kaphatott. Az erdélyi főurak jórésze egyéni érdekeinek biztosítására már Rabutin-hoz járt kézsókra s ha baj volt, a kancellárral takaróztak. Ahogy a generális meg is mondta neki egyszer: »Mindenik az udvarnak hízelkedik és tevéled menti magát; te nyomod a zsákot, tekered a sajtót, tiéd lészen a malota, övék lészen a must.«

Valóban, nagy ellensége, Rabutin tisztán látta sorsát: neki jutott a tusakodás, a munka, a megpróbáltatás, de fáradozásának gyümölcsét mások élvezték.

A VILÁG KÖRÜLÖTTE egyre rosszabbodott, a dolgok intézésében szava egyre kisebbedett. A császári katonaságot megzabolázni nem volt törvény. Szinte a Gubernium szemeláttára feldulták Enyedet, az ő kedves kollégiumát, melynek javára annyit adakozott, — s ő tehetetlen volt. »Professzort, papot, deákot mind levágták, — kesereg — kit bizony mint egy gyermek úgy megsirattam«.

Lassan belefárad az állandó, eredménytelen harcba, kedvét, reményét veszti. A keserű jelen, a vigasztalan jövő egyre jobban a multba fordítja, gyermekkorra élményeihez, s eltűnődve Erdély nemrég még nagy és hatalmas voltán, a megszépítő messzeségen át az önálló fejedelemség emléke hajtja varázsa alá. Most, amikor Erdély már tehetetlen, amikor a végromlás szélén jár, a nagy fejedelmek visszajáró, ködös emléke kísérti lelkét, s elfeledkezve a Magyarországért vívott hosszú harcokról, Bocskai, Bethlen tanításairól, az öncélú, csak sajátmagáért élő fejedelemség eszménye mellett tesz hitet.

Közben Rákóczi Ferenc Keletmagyarországon kibontja a fölkelés zászlaját, Bethlen Miklós azonban erről már alig vesz tudomást. Nem bízik a kurucok fegyverében, ő, aki egy életen át mindig tusakodott, már nem látja értelmét a fegyveres ellenállásnak. A magyarországiakban különben sem bízik. A fejedelemség multjának képe az erdélyi ember magasabbrendűségéről beszél neki, s a transzylvanizmus ekkor érlelődő gondolatának egyik legelső megfogalmazójává avatja. Rákóczira, nem erdélyire, nem bízza fejedelemségét.

A nyugati, tengerparti nagy nemzetek jutnak ekkor az eszébe, akiket még ifjan egy életre a szívébe zárt. Azok segíthetnének Erdélyen, ha akarnának; és vén fejjel nekiül, hogy megírja röpiratát: »Olajágat viselő Nőé galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békeség megszerzésére készített korsó víz.« Tudja, hogy a császáriak előtt már eddig is csak hajszálon függött az élete, hogy vigyázni kellene magára: de valami belső erő kényszeríti, hogy elmondja, ami a szívét nyomja. Ahogy írta: »Nem nyugodhattam sem éjjel, sem nappal, míg el nem készítém.«

A röpiratban — melyet a holland követhez akart eljuttatni — már egészen az önálló Erdély mellett tör lándzsát. »Több háromszáz esztendejénél, mióta Magyarországon, Magyarország felett a napkeleti és napnyugoti impériumok között fegyverkezés vagy, de mégis a dolog el nem igazodott; ég mint a Mózes csipkebokra, de meg nem emésztethetik; sem napkelet egészen el nem foglalhatta, sem napnyugat egészen meg nem tarthatta. Valaki ezért az históriákban bölcs vagy, lásd meg a két impériumok között az Istennek határt vető ujjait, és nézd mintegy tükörben, Magyarországon és Erdélyben.« Hosszas háborúk után nem ok nélkül adta a régiek bölcsessége török pártfogása alá Erdélyt, hanem mivel látták, hogy másként nem oltalmazhatják életét, látták, hogy »ez magyar nemzetnek elosztása olyan volna, mint egy a két birodalom köziben Istentől önön magától épített torony, hogy mind a két birodalmat és a magyar nemzetet szabadságában, mellyel a maga király alatt soha jól élni nem tudott, a kettőnek egymás közt való ellenkezési között zabolában tartaná. És úgy az egész keresztyénségnek, kiváltképen peniglen a magyar nemzetnek javára való az, hogy soha Magyarországot s Erdélyt együtt senki is, akár török, akár német, akár magyar legyen, ne bírhasa.«

Szükség van tehát az önálló fejedelemségre, de ez az új Erdély többé ne a szultán, hanem a császár parancsára hallgasson. Valamelyik német protestáns fejedelmi családból kellene uralkodót választania, elvehetné valamelyik Habsburg kisasszonyt s így rokonságba kerülve a császárral, nyilván nem vétene a köteles hűségben. Nem fordulna szembe a birodalom érdekeivel, de Erdélyt mégis megtartaná függetlennek és önállónak, törvényei, szokásai, a három nemzet továbbra is élhetné a maga megszokott életét.

Hosszan fejtegeti az ország életlehetőségeit, jellemezve a rendek függetlenségi hangulatát, s az írásba minden elkeseredését, minden szeretetét beleönti. Az írás azonban nem éri el a holland követet: Rabutin kezébe kerül. Ez pedig nem hagyhatta megtorlatlanul a kormányzása csődjéről szóló szavakat, s mivel igazolva látja Bethlen elleni régi gyanuját, elfogatja őt. Az erdélyi rendek országgyűlése szolgálékúen halálraítéli érdekeik egyetlen szószólóját, a császár kegyelme azonban életfogytiglani börtönre változtatja ítéletüket.

Szebenben őrzik éveken át, egy kis szobába bezárva, semmi kényelmet, a legkisebb mozgást sem engedélyezve törődött testének.

Ágya fejénél és lábánál éjjel is egy-egy strázsa őrködik, hogy meg ne szökhessék, s óránként hangos »abgelöst« kiáltással váltják egymást. »Nem téntával, hanem az én feleségem, gyermekem és magam könyhullatásommal kellene az én és az ő szenvedéseiket leírni,« — mondja visszaemlékezéseiben. Kicsinyes rosszindulattal keserítik meg minden percét. »Azt is tiltották, hogy a könyvolvasásban az ablak felé arccal ne forduljak, hogy a durva, rossz, apró üvegtányéron által ne nézzek.«

1708-ban végre hosszú utazással Bécsbe viszik. Öregedő, csendes ember már, nem kell tőle félni s a császár kegye enyhít börtönének szigorán. Cselédséget tarthat, s megengedik, hogy »ténta, papiros, pósta és minden írás, izenet, levél jövése-menése szabados legyen.« De ablakára vasrácsot szerelnek és házát nem hagyhatja el. Politikával sem foglalkozhatik, ezt azonban már nem nagyon bánja. Ami fáj neki, hogy prédikátort nem engednek hozzá s bár sokszor kérte, nem vehet úrvacsorát.

Lelkéből kihullott minden, ami valaha is világi dicsőségre, földi sikerekre sarkalta, életét is csak azért veti papírra, hogy gyermekei lássák az igazságot, ha apjukat rágalmazná a világ haló poraiban. A világ véleményével különben nem törődik már, csak önmaga és Isten előtt akar tisztán állani. Ahogy hosszú mondatokban rójja sorait küzdelmekben gazdag, mégis eredménytelen életéről, fiához intézett szavaiban a »világi becsület hiábanvalóságáról és veszedelmes voltáról« gondolkozik, amelyik eltereli az ember figyelmét az igazi útról. Az ember lelke »valóságos halhatatlanságát« csak a vallás adhatja meg, nem ugyan a szemlélődő, visszahúzódó, de az igazságot bátran vállaló, hitvalló élet, mely nem vár dicsőséget, nem akar jutalmat, mert kötelességét teljesíti.

Elvonultatja szemé előtt életének sorát, Erdély forró perceit, s az öregkor nyugodt filozófiája nagy példává alakítja az egészet. Bevilágít a mult minden rejtekébe, okulásra és tanulsággul feltárva az események okát, rugóját. Az erdélyi történet hajtőerejét keresi, s úgy véli, rá is talál az emberi lélek legmélyén: kipusztult az az igazi éltető vallásosság, a becsület törényét alig követi valaki, az emberek önzők, nem éreznek felelősséget senkiért és semmiért. Ijesztően alacsony a műveltség, a lelkiismeretlenek akármit elhíthetnek az országyűléssel, s aki csak akarja, kihasználja az általános tudatlanságot. Jóleső büszkeséggel állapítja meg, hogy ő mindig teljesítette kötelességét. »Mert, aki tisztét úgy úzi, hogy osztán abban hibázik, micsoda orcával, micsoda lelkiismerettel mentheti magát? hiszem, az orcájára vetheti minden: miért állottál belé, ha embere nem voltál.« Ő bátran odaáll az Isten ítélőszéke elé is, az ő orcája nem fog pirulni.

Apácai jut eszébe, aki kötelességének áldozatja volt, akárcsak ő. De Apácaival másként rendelkezett az Úr, kivette Őt »ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely óréa méltatlan volt«, neki pedig a hosszú tusakodást rendelte, az ostobákkal, önzőkkel való örökös, eredménytelen harcot.

Eszébe jut újra, hány tervét gáncsolták el, hányszor fogták meg a kezét munka közben, de már nem haragszik senkire. Ki tud-

hatja, az Úrnak mi szándéka volt velük és vele, ki tudhatja, miért kellett mindennek így történnie. Az ítélkezés úgy érzi, nem az ő feladata, akik megérdemlik, bizonyára elnyerik majd méltó büntetésüket. Ha a Földön nem, majd a halál után; az örök bíró nem hagyhatja bosszulatlan rémséges sok gonoszságukat, amivel megnyomortották azt a szegény országot. Mert »ha egy karmazsin vagy korodvány bőrt vennél, s oly emberhez vinnéd, aki vagy teljességgel nem csizmadia, vagy remek által céhben fel nem szabadított rossz tanulócska csak, de másként magát jó mesternek állítja, s elvesztegetné a bőrdet: megperlenéd, meg is nyernéd. Veszessen el egy bolond tirannus fejedelem egy országot, gázoljon öszve mindent egy érdemetlen nagy pap, pápa, cardinál, érsek, száz s több hamis törvényt tegyen a bolond bíró: senki nem perli meg, mert az uraságnak nincs remeke, céhmestere, hanem csak az Isten.«

Hátralévő napjaiban ő is erre készül már, az Isten előtti számadásra. A magyarországi, erdélyi hírek el-eljutnak hozzá, hall a kuruc harcokról, Rákóczi sikereiről, majd a majtényi fegyverletételről, de mindez már nem zavarja meg lelkének nyugalmát. Küldetését befejezte, a harcot már megharcolta, s családjától távol, békés öregségben éri utól a halál 74 éves korában 1716 októberében.

Sírjánál alig álltak páran, Erdély már régen elfeledte. A történelem pedig csak lassan és késve szolgáltatott igazságot neki, félénken emlékezve emberi és államférfiúi nagyságára. Mintha csak igazolni akarta volna Bethlen Miklós önéletírásának keserű szavait: »Az uraságnak nincs remeke, céhmestere, hanem csak az Isten.«

BENDA KÁLMAN

A MAGYAR SZELLELEM ÚTJA A TRIANONI ERDÉLYBEN

AZ ELMULT KÉT ÉVTIZEDRE ma már önkéntelenül is mint történelmi, lezárt korszakra gondolunk vissza. Öröksége azonban minden idegszálunkban továbbbreszket s meghatározza szellemi magatartásunkat, töményített változatában pedig mint súlyos, élő valóság kísért tovább az új határokon túl, a kettészakított Erdély déli felében. Közelmultunknak ez a sajátos kettőssége határozza meg a visszaidézésnek, számadásnak mikéntjét is: elég közel van még, hogy hatóerejét és tanulságait égetően időszerűeknek érezzük, viszont a történelmi eseményeknek elég mély szakadéka választ már el tőle, hogy ne csak egyének mindennapi küzdelmeit, erényeit és fogyatkozásait szemléljük benne távlattalan zürzavarban, hanem megpróbáljuk kihámozni belőle azt, ami igazán és időtállóan történelmi jelentőségű: az erdélyi magyar nemzetközösség szellemi Odysseiáját. Annál vonzóbb s egyben sürgetőbb ez a feladat, minél több oldalról emlegetik, sőt számadoltatják azt a bizonyos erdélyi szellemet s minél inkább szaporodik az egymást kiegészítő, de néha egymásnak ellentmondó visszatekintések száma.

Nem célunk itt bibliográfiai teljességben felsorolni azokat a könyveket, cikkeket, előadásokat, megnyilatkozásokat, melyek a maguk módján mind ezt a válságos és termékenységében ma még őserdei zürzavarnak látszó két évtizedet idézik, mindössze három igen jellemző, a kisebbségi erdélyi magyar élet három különböző síkját megvilágító könyvvel kapcsolatban* szeretnők a kor szellemtörténeti erővonalait felvázolni, ahogy azok a visszaemlékezés különböző sugártörésű prizmain keresztül mindinkább szemlélhetővé válnak. Az említett három könyv önként kínálkozott erre a célra, mert kölcsönösen kiegészítik egymást. Mikó és Ligeti a kisebbségi élet két élharcos csapatának, a politikusoknak és az íróknak küzdelmeit adják elő, Tusa a mindennek alapot és értelmet adó társadalmi hátteret domborítja ki. Ha csak e könyvek bírálattára akarnánk szorítkozni, kiemelhetnők Mikó példás tárgylagosságát, vitába szállhatnánk Ligeti alanyibb hangú, lendületes művének értékeléseivel és ítéleteivel, állást foglalhatnánk azokkal a politikai és művelődési eszményekkel kapcsolatban, melyek Tusa rövidebb lélekzetű és elvi síkon mozgó, gondolatindító írásának lényegét teszik, de fontosabbnak látjuk ezúttal megkísérelni egységes képbe foglalását annak a gondolat- és eseményszövevénynek, melyet íróink különbözőképpen értelmeznek.

A három könyv elolvasása után tisztán áll előttünk a választási kényszer: vagy emberek, vagy eszmék történetét kell megírni,

* *Mikó Imre*: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Budapest, »Studium«, 1941. 326 l. — *Ligeti Ernő*: Súly alatt a palma. Egy nemzedék szellemi élete 22 esztendő kisebbségi sorsban, Kvár, Fraternitas, év nélkül. 216 l. — *Tusa Gábor dr.*: Harcunk Erdélyben magyarságunkért. Húsz év jellemrajza. Kvár, Minerva, 1942, 96 l.

a kettőt együtt *ma még* aligha lehet. Nincs talán egyetlen szereplője az elmúlt húsz évnek, akinek életművében és eszmevilágában ne fonódnának össze szinte szétválaszthatatlanul azok a különböző eredetű és célú világszemléleti irányok, melyeknek együttthatása első pillantásra olyan tarka és zürzavaros benyomást ad a korról. Kétségtelen, hogy azt a két oldalt, mely már az első években felsorakozott egymás ellen, hogy az erdélyi magyar szellem nagy belső háborúját megvívja, megkísérelhetjük a háborúelőtti Magyarország politikai életének jobb- és baloldalával azonosítani, de ha közelebről megvizsgáljuk az egyes személyek szellemi vegyképét, igen sokról nem tudjuk eldönteni, vajjon az úgynevezett jobb- vagy baloldalhoz tartozott-e s kérdéssé válik az is, hogy vajjon mindenki azon az oldalon állott-e, ahova meggyőződése valóban hajtotta? Az élet és a szellem gyakran galádul megtréfálják egymást s ezt tudomásul kell vennünk, mikor az erdélyi magyarság szellemi pályáját elemezzük. Ma még túlsokat tudunk a szereplőkről ahhoz, hogy a lényegest kétségkívül tudhassuk róluk, ezért tehát jobb lemondani a nevekről s megmaradni a meztelen eszmék küzdelmének és alakulásának vázolásánál, amire buzdító példát nyújt Tusa írása is.

Ha tehát egyesek ingadozásaitól és a jobb- és baloldal eszmekincsét minőségben és mennyiségben meghaladó szellemi gazdagságától eltekintünk, meg kell maradnunk amellett, hogy »kezdetben vala« Erdélyben két polarizáló hatású szellemi magatartás: a mileniumi Magyarország életét zökkenő nélkül folytatni akaró »*quieta non movere*« álláspont s egy másik, amelyik közvetlenül 1918 októberéhez akarta kapcsolni az erdélyi fejlődést. Az első a magyar politikai és társadalmi hagyományok ezeréves tekintélyére, a másik a népszövetségi Európa közhangulatára, a világdemokrácia és a humanizmus ígésző jelszavaira épített. Az első években meglehetősen hangos küzdelem tombolt a két tábor között, főleg azért, mert az egyik magatartásból természetesen a politikai passzizmus, a másikkól pedig az aktivizmus következett. Az erdélyi magyar politikai élet kialakulása során a jobboldal kétségbevonhatatlan fölénybe került s ezáltal megmenekült az erdélyi magyarság attól, hogy egy esetleges aktív bekapcsolódás következtében sorsát a román »*politicianizmus*« háborgó tengerére dobja. Magyar román viszonylatban politikai és társadalmi síkon mindvégig a merev elzárkózás és a kétségbeesett védekezés maradt a magyar magatartás, mely következetességben és elszántságban semmivel sem maradt mögötte a Bach-korszakbeli passzív rezisztenciának. Visszatekintve, ma is csodálkoznunk kell azon, hogy milyen szinte légmentes elszigeteltségben élt egymás mellett két évtizeden keresztül magyarság és románság, mert azok a szórványos és kényszeredett »közeledési« kísérletek, melyek magyar oldalon gyakran sok jóhiszemű optimizmussal és használni akarással, a túlsó oldalon azonban mindig pillanatnyi propagandisztikus hasznú gesztusok mohó kikényszerítésével jártak, csak alkalmi kirándulások voltak, a kezdeményező egyéni felelősségére és a magyar közösség előlegezett rosszaságától kísérve. Politikai síkon egyenesen nemzetárulás vádját hozta magával az ilyen kísérletezés; aránylag kevesebb veszéllyel s ezért több

látszateredménnyel folyt az irodalmi életben, de — mondhatni — éppen olyan csekély sikerrel, ami a lelki közeledést illeti.

Az erdélyi magyarság politikai harcát tehát a jobboldal vezette s ennek megfelelően önvédelmi harc volt, melynek főcélját az ősi intézmények lehető megtartása képezte. Hálátlan, mert negatív szerepre kárhoztatta magát ezzel az erdélyi magyar politikai vezetés, hiszen kitűzött feladatát az ellenséges légkörben csak részben tudta végrehajtani, de tévedés lenne ezt a harcot, melynek állomásait történetírói tárgyilagossággal kíséri végig Mikó, egyszerűen a falrahányt borsó esetével azonosítani. A kisebbségi élet méltó folytatásához elsősorban kemény gerinc kell, makacs hajthatatlanság s ezt jelentette húsz éven keresztül az erdélyi magyar politika, mely tulajdonképpen még olyankor is a passzivitás álláspontján állott, mikor román pártokkal választási megegyezéseket kötött. Nem kötelezte magát semmire s nem szállított a román propagandának értékesíthető hűségnyilatkozatokat. Nem sodorta a magyarságot irredata túlzásokkal tragikus kalandokba sem; egy fékeít veszített, fejtelten politikai élet közepette azt az építő önuralmat és józanságot képviselte, melyet az ezeréves magyar államrendezési elvnek legértékesebb örökségeként hozott magával a magyarság a kisebbségi életbe. Értelhető tehát, ha ezt a nagy erkölcsi vívmányt, a kifelé néző arcvonal törhetetlenségét nagy erőfeszítéssel fenntartó politika minden olyan törekvést, mely a nemzettesten belül hevesebb és nagyobbarányú társadalmi rétegeltolódást idézett volna elő, fölösleges és a szilárdságot veszélyeztető erőpróbának tartott. Vállalta tehát a baloldallal szemben a társadalmi reakció vádját, csakhogy a nemzetellenesség bűnébe ne essék. A baloldal a társadalom széles rétegeinek az erdélyi magyar közéletben való tevőleges szerephezjuttatásáért, a társadalmi erők megszervezéséért s a magyarságnak Románia politikai, gazdasági és szellemi életébe való aktív bekapcsolásáért küzdött; ennek fejében elszántan vállalta volna a látszólagos alkalmazkodás ódiúmat is. Nem vállalta azonban a magyar társadalom, talán azért sem, mert a baloldal vezető köreiben tevékenykedő »októberi emberek« iránt élénk bizalmatlanságot érztek, melyet a trianoni Magyarországgal rövidesen újra felvett szellemi kapcsolatok erőteljesen tápláltak.

Végzetes dilemma volt ez, mely elé az erdélyi magyarságot főként személyi kérdések állították: valami sajátos látási zavar folytán közmeggyőződéssé fajult az a vélemény, hogy az erdélyi magyar társadalom belső megszervezése, a tömegeknek a magyar közéletbe való bevonása veszélyezteti a románokkal szemben fennálló arcvonal szilárdságát. Nem sajátos erdélyi bűn ez, voltak évek Csonka-magyarországon is, mikor a »szociális« és a »nemzeti« eszmék egymást kizárni látszottak. A baloldaliak, októbristák és nem októbristák egyaránt, a politikából kiszorulván, az irodalom fellegvárába vonultak vissza. Ahogy a politika elhallgattatta a magukat végleg hozzákötőknek radikálisabb hangjait, úgy az irodalomban a humanista demokrácia kísérelt meg hegemoniát szerezni és jelszavai a transzilvánizmusnak, az erdélyi magyar írók hitvallásának sajátos politikai mellékízt adtak.

Ma már nem kétséges, hogy ezt az eszményt nem szabad a politikai és világnézeti programok mértékével mérni. Míg az erdélyi magyar jobboldal nézetei kialakult, szinte pontokba foglalható rendszert alkottak, addig a transzilvánizmus szinte minden megfogalmazójánál más és más alap gondolatokat mutat, volt idő, mikor egyik fél a konzervativizmussal, a másik a radikálizmussal azonosította. Ebből a szempontból igaza van Ligetinek, mikor azt mondja, hogy a transzilvánizmus egy nép életérzése. Ami mindenkinél közös benne, az elsősorban az erdélyi magyarság és az erdélyi föld örök egymáshozkötöttségének eleven tudata s az az olthatatlan vágy, hogy az élet ezen a földön a mi elképzelésünk szerint rendeztessék be. Aki a nemzeti, faji oldalát hangsúlyozta a kérdésnek, a magyar adottságokat akarta érvényesíteni, aki a keresztény szeretetet akarta irányító elvként alkalmazni, a nyugati keresztény kultúra magyarrá vált eszmevilágát akarta uralomra juttatni, aki humanizmusról és demokráciáról álmodozott, sohasem gondolt arra, hogy a román áldemokrácia fogja Erdély békéjét megvalósítani. Ha volt a múltban az erdélyi népek számára »modus vivendi«, az mindig a magyarság alkotása volt s akik az immanens erdélyi szellemet idézték, tudatosan és öntudatlanul ezt a magyar veretű szellemiséget látták maguk előtt. Ebben állott a transzilvánizmus politikai tragédiája. A románság hazugságnak látta, mert a mindent elöntő regáti közszellemben ilyen gondolatok nem verhettek gyökeret, a magyarság egyrésze bolond, önmagáról való lemondást szimatolt körülötte s ez érthető olyan korszakban, mikor az »erdélyi testvérnép« a magyarság torkát szorongatta. A testi-lelki kifosztás éveiben egymásért hozandó áldozatokról, az otromba megaláztatás napjaiban fenkölt humanizmusról beszélni valóban különösen hangzott. S a transzilvánizmusnak mégis igaza volt. Nem akkor, amikor aktuális demokrata és humanista jelszavakkal csalogatta a románságot az egy akolba, hanem akkor, mikor szilárdan hitte, hogy az erdélyi génuszt, a népek együttélését rendező elvet egyedül a magyarság képes inspirálni. Az első trianoni években úgy látszott, hogy Csonkamagyarország nem jelenti azt az anyagi, erkölcsi és szellemi erőt, hogy ezt az »erdélyi«, valójában azonban »nagy magyar«, szentistváni elgondolást méltóképpen képviselje; Erdély ezért megalkotta a maga szentistváni gondolatát a transzilvánizmusban. Egyfogatantású gondolat ez azzal a régi erdélyi öntudattal, hogy az erdélyi magyar a legmagyarabb magyar. Erdély magyarabb akart lenni az anyaországnál és szentistvánibb is, innen azok a hangok, melyek tévesen a »schizma« vádját idézték fel a transzilvánizmus ellen.

Nem érthetjük meg az elmúlt húsz év erdélyi szellemiségét, ha nem számolunk azzal, hogy ez a kor szellemtörténetileg minden vonalon kimeríti a romantika ismérvét. A szűk valóságok és a határtalan ambíciók mardosó végletei közé vetett erdélyi magyar szellem romantikus lendülettel igyekezett ezeket a végleteket önmagában kiegyeztetni: anyagi kicsinységét szellemi nagysággal akarta kárpótolni s a békés gyűttelés hirdetésével példát akart mutatni a marakodó emberiségnek. Az arányok óriási különbsége miatt ez

nem sikerülhetett, de mégsem maradt ez a nagy vállalkozás komikus vergelődés, mert ha az emberiségnek nem is, de a magyarságnak példát mutatott.

A baloldálnak az irodalomba való bevonulása írástudói szempontból kétségtelenül erőttöbbletet jelentett s eszméi, ha azokat a maguk idői megkötöttségében szerencsére nem is vettük át, termékenyítő hatással voltak. De tehertételt is jelentett, mert a transzilvánizmust megkísérelte idői politikai áramlatokhoz kapcsolni s ezzel azt érte el, hogy az erdélyi magyar társadalom olyan íróit sem akarta szívébe fogadni, akik pedig eszményeikben közelebb álltak hozzá, mint az igazi baloldalhoz, melynek »gyanús« törekvéseiben nem bízott; a magyarországi irodalmi élet viszont, mely akkor teljesen a baloldal eszmeikörében élt, csalhatatlan ösztönnel vonakodott ezeket az »áldestruktív« erdélyieket magáéinak vallani, akik így a magyar irodalom klikkharcaiban két szék közt a pad alá estek. Még az a forró fogadtatás, melyben később a csonkaország közönsége az erdélyi irodalmat részesítette s mely nem magyarázható egyedül egy ügyes üzletember gátlásmentes reklámhadjáratával, sem tudta a pesti irodalmárok fanyar hangulatát feloldani.

Ami igazán termékeny és új volt az elmúlt húsz év szellemiségében, az kétségkívül sem a bal, sem a jobb oldal teremtménye, hanem annak a »közép«-nek a bal- és jobboldali merevségek ellen folytatott harcában született meg, amelyiket a kortársak annak idején lelkesen könyvelték hol bal-, hol jobboldalnak. A transzilvánizmus alapvető életérzése, a hazai földdel és a történelmi multtal való összeforrottság s az ezeréves magyar rendezőeszmé időszerezésének gyakran csak öntudatlan keresése; a székely irodalomban kibontakozó fajszeretet; a történelmi egyházak új életre ébredése által fellángoló pozitív kereszténység s a mindezekből következő társadalmi elgondolás: az osztálymentes magyarság csak torz előképekben vagy sehogysém éltek a jobb- és baloldali eszmevilágban, ezt az erdélyi magyarság életösztone izzadta ki magából, mint a fenyő a gyantát. Akik először elgondolták, leírták, megpróbálták megvalósítani, mint egyének, talán több-kevesebb joggal besorolhatók egyik vagy másik táborba, de maga az erdélyi magyar szellemiség, ahogy az az előbb felsorolt néhány eszményben ma előttünk áll, kétségtelenül a közösség alkotása, mint a népdal. Kisajátítani nem lehet s aki támadja, az egész erdélyi magyarságot, húszéves küzdelmének létértelmét támadja meg benne.

Nem érdeme, nem is vétke, hanem egyszerűen természeti funkciója az erdélyi fiatal nemzedéknek, mikor ezt az eszmevilágot, megtisztítva jobb- és baloldali sallangjaitól, a magáévá tette s megpróbálta megvalósítani. A Hítel nemzedékének jelentkezése történelmi pillanat volt, nem egyesek korszakos meglátásai miatt, hanem azért, mert benne kapcsolódott össze az addig nagyrészt önállóan fejlődött erdélyi szellem a csonkahaza megújuló szellemiségével. Évekkel a felszabadulás előtt Erdély már »hazatért«, az ifjúság határon keresztül kezét nyújtott egymásnak. »A Hítel-csoport — írja Ligeti, egyes viszonylatokban helytelenül és nem minden ellenszenv nélkül, de sokban találó meglátással — már nem hitt a demokrácia

csalhatatlanságában, nem hitt az erdélyi szellem immanens voltában sem . . . , túl volt már Szabó Dezső, Szekfű Gyula elvein is, szemléletének gózába bevitte a faji gondolatot, a kollektivitás új megfogalmazásával kísérletezett, mindezt kitartó tervszerűséggel, mint aki sejtí a jövőt és a felszabadult Erdélyt ellenállás nélkül kívánja beilleszteni az új európai együttes csillagképzetébe. Valóban, az új nemzedék nem hitt már a demokrácia csábígeiben, melyből nemcsak a román áldemokrácia ábrándította ki, hanem melynek anyagelvűségével szemben élő példaként látta maga előtt apáit, akik »szociális« érvényesülésükért nem voltak hajlandók feláldozni a drágább »nemzetit« s épen ezért nem hathattak rá már a kommunizmus jelszavai sem, melyek pedig a nagy világválság idején súlyos zavarokat okoztak az ifjúság lelki életében. De nem vallotta ez a nemzedék humanistának sem magát, mert az egyházak örök forrásához visszatérő pozitív vallásossága megtanította arra, hogy az embert ne becsülje túl. Az a faji gondolat, melyet szemléletének gózába bevitt, a székely írók lángoló testvérszeretete volt, Adynak a »fajtam sorsa« felett érzett aggodása s nem divatos elméletek majmolása. A kollektivitás új megfogalmazása alatt az osztálytalan magyar társadalmat értette és érti, melynek vezetőit a szolgálat keresztény és családí érzése köti a vezetettekhez s mikor állítólag nem hisz az immanens erdélyi szellemben, hisz rendületlenül az örök magyar szellemben Erdélyben, mely egyedül tudja az ottlakó népek életét marandandó érvénnyel berendezni. A magyar szellemtörténeti iskola ennek a nemzedéknek szeme elé szinte földöntúli fényben rajzolta oda a középkori magyar birodalmat, s ebben az újrateremtésre méltó keretben oldódnak fel a transzilvánizmus elkerülhetetlen belső ellentmondásai is. Az erdélyi fiatalság tudja és vallja Tusával együtt, hogy állam csak *egy* nép szellemét hordozhatja magában, de azt is, hogy az az állam, mely a magyar nemzet szellemét hordozza, az egyedüli életforma a Kárpátmedence nem-magyar népei számára is.

Akik erre tanították az erdélyi ifjúságot — és hál' Istennek voltak sokan — azoknak nem fog ártani a kortársi visszaemlékezések egyéni értékelési módja, de akiknek eszményei nem illenek bele ebbe a képbe, el fognak mulni, minden személyes értékük ellenére is.

Nem láthatjuk tehát Ligetivel az erdélyi magyar kisebbségi élet utolsó éveiben a hanyatlás korát, ellenkezőleg ezekben az években érlelődtek ki azok a nagy eszmények, melyeket Erdély — amint Tusa felsorolja őket — az új Magyarország építéséhez téglákként hordoz szeretettel és szolgálni akarással. A »nem lehet« és »ahogy lehet« kétségbeesett felkiáltásai nem ellentétei, hanem ikertestvérei egymásnak, ezekben ébredt az erdélyi magyarság arra, hogy neki egyedüli helye a szellemi és fizikai Magyarország határain belül van s ettől kezdve élete készülődés a nagy hazatérésre. A Népközösség nagy társadalomszervező munkája, mely a fiatalság osztályellentéteket félretevő »Vásárhelyi Találkozó«-jának szellemében gyökerezik, már ennek a megújult erdélyiségnek első munkavállalása volt, példamutatás az új magyar ház megépítéséhez.

MAKKAI LASZLÓ

MAGYAR TÖRVÉNY — MAGYAR LÉLEK

TÖRVÉNY ÉS LÉLEK nem állanak olyan messze egymástól, mint első pillanatra vélnők. A törvény, általában a jog, rendesen valami magasztos, fölöttünk álló hatalomnak tűnik fel előttünk, mely beleszól életünk legbelsőbb ügyeibe is, de lelki szempontokra nem néz. Mert általános rendezésre törekszik, kegyetlenséggel vádoljuk. Pedig ha a jog nem is viselheti külön-külön mindnyájunk gondját, mégis a mienk, nagy összefüggéseiben jellemző a nemzetre, amelynek életét rendezi. Jellemzők elsősorban eredeti intézményei, de sajátos az is, hogy mit vesz az idegenből: legalább is egy kor arcára élénk fényt vet az, milyen intézményeket, elveket becsült legtöbbre más nemzetek jogalkotásának terméséből. A törvényben tehát a nemzet lelke nyilatkozik meg, ha az egész nemzet alkotja a jogot, vagy ha olyanok vesznek részt megalkotásában, akik híven képviselik az összesség gondolkozását. Ha viszont kevés számú, esetleg idegen érdekű, műveltségű, vagy idegen fajtájú kiváltságos kezébe kerül a szabályok megalkotása, a törvény idegen lelket tükröztet vissza.

Ilyen értelemben felvethetjük a magyar joggal szemben is a kérdést: magyar érdekeket szolgál-e? a mi műveltségünkől sarjadt-e? a mi lelkünkől származol-e? Fel kell ezt vetnünk azért, mert az utolsó száz évben mintha nem állana fenn lélek és törvény között az a szerves kapcsolat, amely a magyar multban fennállott. Márpedig a törvény nem közömbös hatalom, hanem közjogunk szerint a nemzet akaratának kifejezése, történetünk szerint a nemzeti művelődés szerves része. Minél több területét tölti el nemzeti életünknek a sajátos magyar szellem, annál erősebben őrzi meg az ország egyéniségét a fajok nagy versenyében.

RÉGEN NEM VÁLTAK EL EGYMASTÓL OLYAN ELESEN törvény és lélek, mint manapság. Hiszen a törvény egyeduralma nem olyan régi keletű nálunk: ma is a törvény és a törvényerejű szokás szerint kell a bírónak ítélnie, de a szokásjog mindjobban a bírói gyakorlattal olvad össze. Ha a régi magyar jog meg akarta volna fogalmazni ezt a tételt, a szokás és a szokáserejű törvény követését rendelte volna. Mai differenciált életünkben már szinte lehetetlen elképzelni, milyen volt a középkori ember joga. A szokás nemcsak egyenrangú volt a törvénnyel, de azon messze felülemelkedett; a szokást nemcsak a kisszámú királyi bíróságok jelentették ki, hanem nagy vonásaiban a nemzeti köztudatban élt, részleteiben a vármegyék, városi és földesúri székek gyakorlata alakította. Könnyű megérteni, miért volt a szokásnak olyan nagy szerepe: a szokás szükségképpen mindig helyenként fejlődik ki, az országos szokás is számtalan helyi szokásból tevődik össze. A közlekedés, a végrehajtás, a kikényszerítés kezdetlegesebb fokán a központi kéz nehezebben jutott el a vidékre, a mai összpontosításról még álmodni sem lehetett. A helyi ügyek nem valami átgondolt elv

alapján, hanem a viszonyoknak megfelelően, természetesen kerültek a helyi hatóságok, a helyi bíróságok elé.

Nem hiányoztak persze a tételes jog nagy alkotásai sem. Szent István, Nagy Lajos, Mátyás király nagy szempontok szerint, tudatosan is alakította a magyar jog intézményeit. Tudjuk, hogy a javítás érdekében idegen gondolatokat is plántáltak a magyar rendszerbe, de hiszen az életképes jogélet beolvasztja és átformálja a neki megfelelő szabályokat, s az ő törvényeikkel is így történt. Az uralkodó életéhez és személyes tekintélyéhez kötött törvényeken diadalmaskodott a sokszor emberemlékezetet meghaladó, vagy a körülmények nyomása alatt rövid évek alatt keletkezett szokás.

Ennek a szokásjognak a tekintélye sem volt valami csekély. Hazánkban és külföldön számtalanszor hivatkoztak rá, de erejére legjellemzőbb, hogy Werbőczy István »Magyarország szokásjogának hármaskönyve« címmel terjeszti javaslatát a király és rendek elé, s a magyar jogot összefoglaló nagy művében a szokás címe alatt sokszor oldalakon át következnek az idézett törvények. A szokásjogi fejlődés adta meg a magyar jog *folytonosságát*.

Bárhogyan vélekedjünk is a szokásjog lényegéről, abban szerepe van mindenképpen azok meggyőződésének, akikre a szokás vonatkozik, olyan mértékben, hogy ezek az esetek nagyrésztében a szokásjogi szabályt kövessék is. Ebből az következik, hogy amikor a nemzeti jogéletben a szokás az uralkodó, jog és lélek közt a kapcsolat sokkal szorosabb, mint a törvény egyeduralma idején. Innen van a középkor századaiban kialakult régi magyar jogunk *nemzeti jellege*: a maga egészében nem tudjuk más nemzetek jogrendszereihez hasonlítani, sem idegen intézmények alapján megérteni. A hasonlóság rengeteg, a közös gyökereket szinte már tapintani lehet, s az intézmény mégis egészen más, fejlődése már a mi körülményeinkhez igazodott. Jog és lélek kapcsolata akkor sem szakadt meg, amikor az idegen uralkodóház alatt a törvényalkotás gyakorisága és kiterjedése megnövekedett a szokásjog rovására, akárcsak Európa egyéb államaiban. A szokás a helyi bíróságok, a rendek kezében lévő országos vándorbíráskodás, a törökjárta helyek minden felső irányítás nélkül alakult szerveinek gyakorlatában háborítatlanul élt tovább. Az országgyűléseken most már nem az ország régi szokására, hanem a régi törvényekre hivatkoztak a királlyal és tanácsosaival szemben, még hozzá év és cikkely tömeges idézésével, ami a bécsieket nem kevésbé bosszantotta; de a magyar magánjog folytonosságát a Mohács előtti állapotokkal mégis Werbőczy Hármaskönyve tartotta meg, és a szokásjog, amelynek kifejezője akart lenni.

Amikor a »törökdhálás, németjárás« után az ország jogszolgáltatását új alapokra fektették, a magyar szokásjog új virágzását lehetett várni. Felsőbíróságaink gyakorlatának kiemelkedő emléke, a Planum Tabulare című döntvénygyűjtemény mutatja, hogy háború és elnyomatás nem pusztította ki a magyar jogi gondolatot. De az intézmények maguk megérezték az idő mulását: a felvilágosodás és nyomán a magyar reformkor már a haladás jegyében fordult szembe azokkal a több százados jogelvekkel, amelyek az atyák

Magyarországát megtartották az idegen túlerővel szemben. Nekünk nem adatott meg a fokozatos fejlesztés lehetősége; harcolnunk kellett, amikor szerencsésebb nemzetek békésen kereshették az új szükségletek új útjait. Legjobb szellemeink vezetésével legnagyobb nemzeti mozgalmunk törvényhozása végzett helyre nem hozható pusztítást régi jogunk testében. Az ősiség, úrbériség és a királyi adományrendszer eltörlése korszerűekké, de élő multunk egy nagy darabjával szegényebbekké tett minket.

MI LETT VOLNA, ha az osztrák elnyomás nem fojtja el csirájában az új magyar jog kibontakozását? Az ilyen kérdések sohasem vezetnek reális feleletekhez. A magyar bíróságok már nem egyszer megbírkóztak megváltozott idők, megújított jogtételek nyújtotta feladatokkal, bizonyára most is hívek maradtak volna az elődök hagyományaihoz. De ami lehetőség lett volna a forradalmi jelentőségű törvények hézagainak kitöltésére, a méltánytalanságok elsímítására, azt nemzeti reményeink gyászos meghiusulása végleg elzárta előttünk. Az 1852. évi ősiségi nyiltparancs — bár paradoxonnak hangzik — csak befejezte a magyar országgyűlés művét. Így lett a korszerűsítésből származó szakadás a folytonosság és nemzeti jelleg szempontjából nézve magyar jogunk katasztrófája.

De még könnyebben megérthetjük a reformok lázában égő, napok alatt évszázadok munkáját elvégezni akaró országgyűlés sietőségét a régi eltakarításában, mint azt a kissé homályos magatartást, amelyet az Országbírói Értekezlet (1861) tanúsított a régi magyar jog és a ránk kényszerített osztrák polgári törvénykönyv perében. Mai gondolkozásunk szerint természetes lett volna az oktrojált újat nem létezőnek tekintve felvenni a folytonosság fonalát ott, ahol megszakadt. Az értekezlet ellenben közvetítő álláspontra helyezkedett. Tagjai állhattak nem jogi befolyások alatt, gondolhattak a haladásra, amelyet a szerencsésebb viszonyok közt élő örökös tartományok joga számukra képviselhetett (telekkönyv, közjegyzőség, stb.), mindenesetre az ítéletet meghozták és ezzel — mint Vladár Gábor írja — utat nyitottak annak a befolyásnak, mely a következő évtizedekben kiforgatta a még megmaradt magyar jogot is sarkaiból, hogy a Magánjogi Törvénykönyv első javaslatában tetőpontra jusson.

Talán a közvetlenül megelőző korról szemben minden időben mutatózó ellenérzésnek tűnnék fel, ha szerintünk igazságos ítélet kellene mondanunk azokról az »állambölcsekről«, akik úgy akarták haladásunk igájába fogni a külföld legkiválóbb elméit, hogy a nagy fáradsággal készült idegen javaslatokat jobb-rosszabb fordítás útján átültették a magyar jogrendszerbe. Nem egy törvényünk valóban így is jött létre. A magánjog legnemzetibb részében, az örökési jogban csak Grosschmid fellépése hártotta el a teljes tabularasát. A külföld ilyen meghódítása — kiáltott fel — nem uraság, hanem szolgaság, sőt valóságosabb, mint a politikai és pénzügyi függés, mert önkéntes! »Fordítmányokat« csak a külföld ért meg, ctt is magyarazzák azokat bíróságai. »A hazai igazságnak ultimatum foruma tényleg oda költözik. Tényleg idegen törvény alatt áll

az ország. Az évezred óta önálló magyar jognak pedig, minden elegicus képzelődés nélkül, utolsó órája ütött. Irodalom? tudomány? melyet fakaszthat az a törvény, mely maga élve hirdeti: fordíts, ne gondolkozzál?«

A XIX. század mérlege a jogtörténetben is kétoldalú. Számos olyan reformot, törvényt, intézményt valósított meg, melyeket a rendi korszak évszázadai nem voltak képesek elérni. Alkotmányunk legfőbb forrása az 1848-as törvényhozás; a mai magánjog és büntetőjogé az alkotmányos kor jogfejlesztése. Viszont a folytonosság és nemzeti jelleg elhalványodott, a fordító módszer uralkodott. De minek köszönhető az eddigi iránytól való hirtelen elhajlás? Nézetünk szerint a környezet és az értelmi szerzők személye felelős a jogtörténetünkben példátlan törésért. A régi magyar jogot az ország minden részéből összesereglett követek alkották országgyűlésen, vándorbíráskodást folytató uralkodók, nagybírák, ítéломesterek jelentették ki mandátumaikban, ítéleteikben, a néppel közvetlenül érintkező földesurak és megyei hatóságok alakították székeiken. A jogszolgáltatás színhelye az egész ország, alapja az újkor folyamán Werbőczy Hármaskönyve, mely maga is hasonlóan létrejött ítéletekre támaszkodik, környezete a nemesek kisebb vagy nagyobb köre, akiknél a magyar jog tudása elengedhetetlen követelmény. A szabadságharc utáni időkben a főváros jelentősége túlnyomó lesz, a főváros lakossága pedig megmagyarosodott német, szláv vagy zsidó. A nemesség, amelyet a nemzeti becsület védpajzsa nem védett meg a jobbágyfelszabadítást követő anyagi romlástól, nemcsak jogaiból, de birtokaiból is kifogatva háttérbe szorul a magyarságtól lényegükben még idegen elemek mögött. De ne általánosítsunk könnyelműen: azok a magyar emberek, akiket a kapitalizmus fénykorának szédülete elragadott, semmivel sem voltak jobbak olyanoknál, akiknek vérében nem is élhetett egy ősi jog atavisztikus emléke. Más részről öröklési jogunkat éppen Grosschmid Béni mentette meg a teljes egyenlősítéstől, a Kollonich óta idegen joggal átjárt büntetőjogunkat Csemegi (Nasch) Károly helyezte időálló új alapra. Itt csak azt akarjuk hangsúlyozni, hogy az a környezet, az a levegő, amelyben az új magyar jog alkotói dolgoztak, nem volt már alkalmas arra, hogy beléjük oltsa az ősi felfogás elveit, vagy felébressze a szunnyadó populus Werbőczyanus tettekkészségét. Csodálhatjuk-e, hogy amikor gazdaság, irodalom, sajtó, közélet kezdett a miénktől ijesztően eltérő ábrázatot öltetni, a jog sem maradt meg olyannak, mint azelőtt volt?

Álljunk meg itt: a jelen század jogfejlődéséről még nem vagyunk hivatva bírálatot mondani. Ha a mai jog alakító tényezőit kutatjuk, egyik tényezőnek az előbbieket szerint a régi alapoktól való tudatos vagy ösztönszerű elszakadást kell látnunk; a magyar jog telítését idegen elemekkel, a magyar élet vezetőinek hasonló elváltozása következtében. Ez a történeti háttér ugyancsak befolyásolja a mai kérdések megoldását: a mult megtagadása maga is multtá lett s a párévtizedes intézményeket a hivatlanok sokszor mint ősi alkotmányunk alapjait védelmezik. A mai magyar jog másik tényezője a felmerülő szükségletek tömege és sokfélesége. Forrongó ko-

runkat valamikor talán egy új rend előkészítőjének fogják tartani. Mindenesetre azok a nagy politikai, gazdasági és társadalmi revolúciók, amelyek a XX. században földrészünkön és országunkon átviharzottak, minden más korszaknál rohamosabban változtatták meg a fennálló jogintézményeket.

A SOK ÚJ TÖRVÉNY, rendelet, bírói ítéletekben megnyilatkozó jogelv láttára ismét fel kell tennünk eredeti kérdésünket: merre vezet a magyar jog útja? Anélkül, hogy a mai jogfejlesztésről ítéletet kívánna mondani — azt még ma nem is teheti — önkéntelenül is aggályai támadnak a történeti szemszögből vizsgálódó jogásznak. Hiszen a külföldi nemzetek életében megtaláljuk a jogalkotás válságait, nekik is vannak meglepetésszerűen felmerülő nehézségeik, rajtuk is átjár a forradalmak levegője: de mintha akár a történeti folytonosság, akár a jelenben erőteljesen érvényesülő nemzeti szellem biztosítaná ilyenkor is az állandóság, az egység bizonyos mértékét. Az angol birtokjog például sok mélyreható változáson ment át az utóbbi évtizedekben, de egész intézmények átalakítása sem törte meg a XII. századi királyi bíróságok óta állandóan fejlődő Common Law most már megváltozhatatlanul angol jellegét. A francia jog a nagy forradalom gondolatvilágán épülő öt nagy kódex kereteiben fejlődik: a szakadást *egy* eszme alapján történt építőmunka követte s követi talán majd most is. Ugyanezt igényelhetjük meg napjainkban a német jogban, amely tudatosan utasítja vissza a megelőző kor alkotásait, hogy minden jogintézményt harmonikusan, a nemzeti szociálista világnézet alapján építsen fel. Figyeljük meg: vagy a mult számlálatlan nemzedékeinek egymásra épített érzésvilágával, vagy a jelen nemzedéket lelkesítő gondolatkörrel mindegyik rendszer kapcsolatban van. Hová fejlődik azonban a magyar jog, amelynek — tudtunkkal — sem történeti folytonossága a régi jogrenddel, sem szerves összefüggése a mai generációban uralkodó eszmékkel nincsen.

Napjainkban országhatárok tűnnek el a térképről, nemzetek emelkednek fel és hanyatlanak le. A nemzethalál víziója ismét kísért, társtalanságunkban minden eszközt meg kell hát ragadnunk, amellyel állami és faji különállásunkat erősíthetjük. A magyar jogász nagy büszkesége, hogy a Kárpátok medencéjében sohasem voltak számottevő külön jogterületek, s még az ország szétdarabolásában is összetartó erőként működött a Hármaskönyv. Legújabbban sem megvetendő tényezője virtuális területi egységünknek, hogy az utódállamok jogalkotása nem tudta meg teljesen kiszorítani a magyar magánjogot. De kell-e másra hivatkoznunk, mint a magyar alkotmány sokszor csak a Corpus Jurisban meglevő, lábball tiport elveinek erejére a nemzeti küzdelmek során, hogy belássuk, mennyire nagy jelentősége van a jognak a nemzet életében, a szorosán vett jogi vonatkozásokon túl is? Egy nép joga életének kerete, amelyet hosszú időre alkot magának. A multtal és a jelennei élő összefüggésben lévő jogrendszer túlélhet politikai és társadalmi megrázkódtatásokat is, a régi intézményektől elvágott, csak mindennapi szükségleteket szolgáló jogot az elnyomó egy rendelete hatályon

kívül helyezheti. Ha Grosschmid azt mondhatta a »fordító törvény-csinálási rendszerről«: »*létjogunk* serpenyőjéből van kidobva a súly, amit így a jövődő kezéből kiveszünk«, ezt a létjogot joggal láthatjuk veszélyeztetve akkor is, ha jogalkotásunk a hagyományokat csak alkalmi intencióinak megtámasztására használja fel, egyébként pedig sem ezekkel, sem valamilyen átfogó nemzeti gondolattal nincs összefüggésben.

Ezek szerint talán nem túlzás azt állítani, hogy jogunk önállóságának és ezzel fajtánk fennmaradásának biztosítóka csak a jogalkotásban és jogfejlesztésben érvényesülő *tudatos magyar irányzat* lehet. Vagyis »*proprium ius*« megvalósítására kell törekednünk.

Látszólag joggal érhet az ellenvetés, hogy a nemzeti jelleg szempontja csak nagyon hátul következhetik a jogalkotásban. Első a szabály gyakorlatilag megfelelő volta; azután az egyéni érdekek minél kisebb sérelme, a korszellemhez alkalmazkodás, az érvényesítés lehetősége jönnek tekintetbe. Ha már magasabb eszményre van szükség, minden jogszabály végelemzésben az igazságosság megközelítésére kell, hogy törjön: emellett a sajtáságok keresése csak különcködés, vagy antikvárius szenvedély. De mi mégis inkább valljuk Grosschmiddel: » A *ius proprium*, ez épúgy mint általában a nemzeti létel, az erőkhöz képes hol hiú ábránd, hol valósítható törekvés, de mindenkor szükséges nemzeti aspiratio. Nem a különtség, nem az önállószkodás, de az, hogy e haza földjéből, a haza legében, a nemzeti gondolat melegéből és e haza értelmén, s ne csupán a fordító pennáján keresztül csirázszék, nőjjon és fejlődjék ki az a törvény, amely az örökjogban elevenek és holtak felett ítélni hivatva van. Nem csupán azért, hogy már csak a teremő működése villamfolyamától is a nemzet legyen nagyobb, de mért a jog is csak így lehet nagyobb.« Vannak viszont részei a jognak, amelyekben a külföldet »hátramaradás terhe alatt követni kell«, mert a művelt nemzetek a korszellem parancsa alatt állanak.

Ezek a szavak évtizedekkel ezelőtt hangzottak el. Azóta az emberi haladásba vetett bizalom erősen megrendült. Ma már nem ijeszt a hátramaradás árnya, s ami a legfontosabb: a korszellem már nem a nemzetközi egységet, hanem a nemzeti különállást parancsolja. Túl a mult században a szabadelvűséggel együtt uralkodó nemzeti elven, ma már a faj sajtáságainak szorgalmas kutatása folyik még jogi vonatkozásban is, mint azt még látni fogjuk. A körülmények ez egyszer szerencsés alakulása folytán az az elv, amitől olyan nagyon eltértünk, most mint az idő szava hangzik fel számunkra: a *ius proprium* kultusza ez egyszer nem a külföld utánzására készítet, hanem saját értékeinkre irányítja tekintetünket. Most már nem csak arról van szó, hogy a saját jogrendszer olyan túlsúlyt ad valamely nemzetnek, amellyel a nagy versenyben előnyökre számíthat, s hasonló csoportosulásokat legyözve politikai középpontá válhatik. Nemcsak dunavölgyi hivatásunkról van szó, amelyben Szent István koronájának misztikus gondolata még hatalmas segítőnk lehet. Egyszerűen arról van szó, hogy a népek versenyében sajátmagunkat csak úgy erősíthetjük meg, csak úgy tarthatjuk össze az amúgyis

centrifugális erőket, csak úgy tehetjük jogunkat valóban a magyar élet keretévé, ha nemzeti sajtáságainkat tudatosan megőrizzzük, sőt ha lehetséges, azokat megillető és elvesztett helyükre iktatjuk vissza.

MIK AZ ÚTJAI ennek a jogi megújódásnak? Szinte természetesen tűnik fel előttünk, hogy ha mai rendszerünk elszakadt a mult hagyományaitól és elhajolt a széles néprétegek életétől, akkor ennek a két erőnek a működésével kell azokhoz visszavezetni. A *proprium ius* útjai tehát: a jogtörténet és a jogi néphagyomány.

A régi jogszabályok nemcsak koruk felfogásának tükrözői, hanem mindig egy adott helyzet megoldásai is. A jogalkotónak sokszor keservesen kellett megküzdenie az ellentétes érdekek, szerzett kiváltságok nehézségeivel és minden megnyilatkozása egyúttal válasz is volt egy akkor bizonyára fontos vagy éppen égető kérdésre. S azt még modernségünk büszke öntudata sem felejtetheti velünk, hogy voltaképpen nincs új probléma, csak a problémának van új és új arca. Különösen társadalmi szabályozásnál, amilyen a jog is, az alaphelyzetekben mennyi hasonlóság mutatkozik évszázadok különbségei mellett is! Szerzési vágy, családi önzés, társadalmi osztályok túlzott kiváltságai, feltörekvő rétegek nemcsak korunk sajátosságai. Még olyan különleges problémára is, mint a zsidókérdés, mennyi megoldási kísérletet lehetne idézni a magyar jogtörténetből. De a magánélet jelenségei sem mutatnak olyan eltérést a multtól, mint gondolnók. Nem szólnak itt természetesen olyan vívmányokról, amelyekről azelőtt jogszabály nem is lehetett, például légjogot nem alkothatunk régi magyar mintára. De az ősiség mélyén nyugvó alapelv, a »vérség őtalma«, mint Frank mondotta, bizony független koroktól és országoktól. Azokból a kísérletekből, amelyeket egy hosszabb jogfejlődés nyújt nekünk, sokkal több tanulságot vonhatunk le, mint azt régi jogszabályaink ódon nyelve és nehézkes kifejezései sejtetik.

Minden népek hasonló tanulságai közül azért nyúlunk most már a mieink felé, mert azokat a kísérleteket, amelyekből származnak, ezen a földön a *mi* őseink végezték el. Ebben a választásban semmi része nincs az érzelemnek. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy egy fizikai kísérletre milyen hatása van a hőmérsékletnek, a használt anyagok tulajdonságainak; ugyanígy a társadalom testén végzett kísérletezésnek is ezer és ezer helyi tényezője van. Egy kísérleti eredmény lehet tökéletes Izlandban, de azért még nem biztos, hogy nálunk nem végződnek ugyanaz a próbálkozás teljes kudarccal. A kolozsvári töltöttkáposzta, röviden, a magyarnak orvosság, a szásznak halál: vannak jogintézmények is, amelyek átültetése a magyar fajt teszi nyomorulttá. Ha tehát egy jogszabály esetleg már többször is bevált a magyar földön, régisége ellenére is jó hasznát vehetjük. Az élet sokszor a *mi* fajtánk bőrén igazolta a földrajzi és néprajzi tényezők hatását a jogalkotásra és főleg a jogszabályok érvényesülésére.

Csak egy példa: a mai magyar élet legégetőbb problémája a földkérdés. Nem is egy évszázad szabad forgalma megtanított arra, hogy nem minden haladás, ami annak látszik: a magyar föld nem

kerülhet akárki kezébe. Amikor arra törekszünk, hogy az újonnan teremtetendő gazdaságok alatt valahogyan megrögzítsük a földet, talán még jó hasznát vehetjük az ősiség valamikor sokat támadott intézményének. Amennyire átka mai földbirtokmegoszlásunknak a hitbizomány gyökeréig idegen intézménye, annyira segíthetne bizonyos mérsékelt megkötöttség a család és esetleg a község javára. Ne felejtjük azt sem, hogy a szomszédos gazdák, sőt az egész jobbágy-község közös gazdálkodásának formáit is kitermelte a mi régi jogunk, s ezekből a jogközösségekből még sokat tanulhatunk akkor, amikor a túlságos elaprózás elleni védekezésről van szó. Az sem természetlen gondolata régi jogunknak, hogy a birtok a szent koronától származik és arra is száll vissza a család kihalása esetén. Az új telepeseket fajfenntartó és nemzetvédelmi kötelezettségekkel kellene a szent koronához kapcsolnunk, mint arra a vitézi birtokoknál kezdeményezés is történt. Ennek az intézménynek áldásos működése bizonyos arra, hogy a régi jogi felfogás oltóága milyen jó gyümölcsöt teremhet a nemzet fáján.

Ha azonban a jogtörténettől ennyit várunk, nem szabad azt úgy elhanyagolnunk, mint a múltban történt. Ennek a nemzeti tárgynak a művelése nemzeti kötelesség. Mégpedig kétarcú mivolta, a jogi és történelmi szemlélet kapcsolatánál és állandó feszültségénél fogva kettős irányban kell a jogtörténetet kialakítanunk. A történelmi szemléletnek fel kell dolgozni a fejlődés menetét, általában és egyes intézményekben egyaránt. Az általános történelemmel kapcsolatban szolgálhatja ez a szorosán vett »jogtörténelem«, a nemzet magamegismerését. De emellett a jogi szemléletet kell munkába állítani azzal a céllal, hogy régi jogunk szabályait ne történelmi egymásutánban, hanem dogmatikusan, mint szabályrendszert tárja fel. Ez a »rég magyar jog« névvel illethető tudományág, amelynek oktatását már Grosschmid sürgette, mai szemmel hatolna le az előttünk járt nemzedékek jogi gondolkodásának mély kincses tárába, hogy az egyes korok különbségének elhomályosítása nélkül a mai jogalkotónak is útmutatást nyújtson. Itt elsősorban a velünk közelebbi érintkezésben álló elmúlt századok megismerésére volna szükség. Így elengedhetetlen a XVIII. század magyar bírának döntvényeit, a Planum Tabularét végre mai szemmel feldolgozni, hogy az 1848 előtti idővel a folytonosságot legalább a judikaturán keresztül felvehessük. Hogy ebből a gyűjteményből mit lehet kibányászni, azt a Fejezetek szerzője már megmutatta.

Hiszen épen a mai joggyakorlat a tanunk, hogy a szél fordul. Hivatott ismerője, Vladár Gábor mondta, hogy a királyi kúria újabb döntvényeiben mind gyakrabban tér vissza régi jogunknak hamisítatlan forrásaihoz, s az ősiség, nota infidelitatis régi magyar elvei szerint fejleszti tovább a fennálló intézményeket. A magánjogi törvénykönyv javaslatának újabb formája pedig elfordul a réginek másoló metódusaitól és mindjobban erre a gyakorlatra támaszkodik. De várhatjuk-e bíráinktól, hogy terhes hivatali kötelességük mellett maguk merüljenek bele az oklevelek és törvények beláthatatlan tömegeibe? Itt a jogtörténészeknek van nagy nemzeti hivatásuk, de erre csak akkor találhatnának kellő számú lelkes munkatársat, ha a régi

magyar jog dogmatikus alapon a jogtudori szigorlatok tárgyai közé tartoznék. S ez biztosítaná csak a jogászképzés kellő nemzeti alapjait, úgy, hogy az egyetemekről kikerülő fiatal nemzedék már magyar jogi kategóriákban gondolkozzék s így öntudatlanul is átformáljon minden idegenből jövő impulzust. Tulajdonképpen a magyar jogtudomány »kondicionálása« a legfontosabb teendők, ezt pedig gyakorlat és tudomány a jogászneveléstől várja. Ezt épen illetékes helyről hallottuk nemrégiben, mikor Vladár Gábor így fogalmazta meg az igazságszolgáltatás igényeit a jogászképzéssel szemben: »Csak akkor várhatjuk bíráinktól jogunknak konzervatív irányú s a magyar jogfejlődésnek megfelelő továbbépítését, hogyha már az Alma Mater emlőin szívják magukba a nemzeti intézmények szeretetét és azt a meggyőződést, hogy idegen népek közé ékelt kis nemzetnek el kell tűnnie, ha nem ápolja azt, ami környezetétől elválasztja.«

A MAGYAR JOG MEGÚJHÓDÁSÁNAK másik útmutatója a magyar jogi néphagyomány. Szokatlan és merész dolog a tételes jog mellett vagy az ellen fennálló, csak a helyi szokásjogban élő rendszernek példaként felállítása. Hiszen a szabályoknak, szokásoknak és jelképeknek ez a nagyrészt még ismeretlen tömege nincs írásba foglalva, nem egységes, de nem is nyilvános; csak fáradságos kutatással lehet nyomára bukkanni s akkor is bizonytalanságával sokszor csalódást okoz. Mégis úgy vélem, hogy ezt a hagyományt megismerni nemzeti kötelességünk. S ha a jog része a nemzet életének, a jogintézmények pedig műveltségének termékei, a más területek eredményeinek intését nekünk sem szabad elhanyagolnunk. Az irodalomban már száz éve addig nem is álmodott virágzást idézett elő a népköltészet és a népnyelv behatolása arra a területre, amelyet addig csak deákos, németes, franciás iskolák követői műveltek. Az érzelmes idegen dallamokban, keleties cigánymuzsikában elposványosodott magyar ének és zene megújhódott, mikor művelői visszatértek az ősi dallamoknak a nép ajkán élő kifogyhatatlan kincses-tárához. A művészet, viselet, tánc, színjáték most kezdi felfedezni a néphagyományt s ma még be sem látható fejlődés útján indult el ezzel. Mi bizonyítja, hogy népünk éppen csak a jog terén nem képes eredeti alkotásra? Épen az ellenkezőjét olvashatjuk jogtörténetünk lapjain. Györffy István a magyar művelődéspolitikai bibliáját hagyta ránk »A néphagyomány és a nemzeti művelődés« című munkájában, végrendeletül. A magyar életnek nincs olyan területe, amelyben ne kellene tennünk valamit, hogy áthassuk magyar lélekkel a tőle sokszor elpártolt kultúra termékeit. A jognak itt azért kell előkelő helyet elfoglalnia, mert népünk életének alakításában hatalmas része van. S ha visszatér a földhöz, hogy erőt merítsen belőle, bizonyára jobban meg fogja ismerni igazi feladatait is.

Azt mondunk tehát, hogy a nép ajkáról gyűjtsük össze leendő tételes jogunk szabályait? Korántsem. De féltő gonddal kell összegyűjtenünk a magyar jogi múltnak minden olyan emlékét, amely a nép lelkében és tetteiben időtállóan bizonyult, s minden olyan megoldást, amelyet maga az élet, nem pedig a bürokrácia alakított ki.

Egyszóval a magyar jog lelkiismeretes művelőjének meg kell ismer-
nie a nép jogi gondolkozását, hogy *elveket* szűrjön le belőle a jog-
tudomány műveléséhez; hogy ne legyen a jog idegen éppen azoktól,
akik számára alkotják, hogy ne tartsák úri huncutságnak, amelyből
csak a fiskális gazdagodik.

A gyakorlati jogász nem ok nélkül követel tőlünk példákat.
Ahogyan az imént rámutattunk multunk néhány egészséges és fel-
használható gondolatára, úgy a néphagyományból csak felületes
böngészés alapján is több alakító elvet emelhetünk ki. Lévai tanul-
mányútamon legjobban a paraszt öröklési rendszerben a munka
megbecsülésének mindenek felett álló elve kapott meg. Aki a bir-
tokban évekig dolgozik megöregedett szülei mellett, annak elsőbb-
ségi igényét, nagyobb részesedését szó nélkül ismerik el korábban
kiházasodott, mesterséget tanult testvérei. Hasonló gondolat a leá-
nyok kisebb arányú részesedése is, amelyet a birtokelaprózás meg-
gátlására gyümölcsöztethetnénk tételes jogunkban. Ma az a helyzet,
hogy ügyvédek és közjegyzők »világosítják fel« a parasztlányt, hogy
neki is éppen annyi joga van az örökségre, mint évtizeddel több
munkára visszatekintő fitestvérenek. De érvényesíthetnők a közös
használatnak, a közös erdő-, legelőgazdálkodásnak aprólékosan
kialakult elveit is a kollektív gazdálkodás sürgetővé vált bevezeté-
sénél. A magyar és székely kalákát a tételes jog támogatásával a
magyar szolidaritás hatalmas lendítőkerekévé tehetnők. A hagyo-
mányos szervezeteknek, a falunak és a tizednek felélesztésével el-
érhetnők a közigazgatás útján amúgyis nehezen megközelíthető célt,
hogy hazánkban ne legyen magyar testvér, aki gondozás, ellátás, se-
gítség nélkül marad.

AZT MONDOTTUK, hogy a jogtörténet és a jogi néphagyomány
megismerése közelebb vezet bennünket a magyarabb jog eszméjéhez.
A nemzeti jog gondolata csak 1861 óta kísért, mióta az Országbírói
Értekezlet részben meghagyta hatályában az idegen osztrák jogot.
Elkeseredett eszmeharcok folytak a nemzeti jog védői és a minden-
áron való haladás hívei között. Ekkor írta Grosschmid, hogy »a ró-
main és angolon kívül alig van még egy államiság, mely annyira
nemzeties és a nemzeti jellemmel annyira bensőleg egybeforrt s
oly jellegzetesen kidomborodó köz- és magánjogi intézményvilágot
volna képes felmutatni, mint a mi 48 előtti államrendszerünk...
Ezt úgy is lehet kifejezni, hogy a régi magyar állam- és intézmény-
alkotás az intézményi individualitás — *proprium ius* — bizonyos
fokát tükrözi vissza, minőt nem akármely nemzet képes felmutatni.«

Mégsem volna hiábavalóbb vállalkozás, mint a magyar jogot
egy fejlődési fokon megállítani, vagy méginkább visszavinni egy
régebbi stádiumába a nemzeti, népi jog címén. Régi jogunk egyik
legnagyobb támadója, Széchenyi István találóan írta: »A 11- s 14-dik
század törvényei elégtelenek és hibásak voltak a 17-dik század szük-
ségeire s így a 17-dik századiak elégtelenek s hibásak a 19-dik szá-
zadéira, úgy mint minden bizonytal mai napokban — habár a böl-
csesség serlegét legutolsó cseppig kiürítnők is — nem fogunk hazánk
javára s dízére mindent olly józanon elintézhetni, hogy azon utóink

koronkint s fokonkint határtalanul ne javíthatnának még... Ki azt állítja: 8 századon fénylik keresztül alkotmányunk mozdulatlan, nem végzé iskolái philosophiáját s nézze felébredése végett törvénykönyveinket!«

Akit tehát a »mi a magyar« kérdése nyugtalanít a jogra és alkotmányra nézve, az örök értékek megtartásának és a korszerű változtatásnak őrlő kövei között vergődik. Ravasz László találóan mondotta, hogy az irodalomban és művészetben nincs olyan vonás, amelyet mérővesszőül alkalmazva meg lehetne mondani: ez az alkotás magyar, ez nem magyar. A görög szellem útját sem lehetett adott korszakban lezárni, s ezzel megmerevíteni a jövő fejlődését: »a görög szellem ezentúl ezt meg ezt a mintát köteles követni, különben nem nevezhető görög szellemnek. Periklessel nem záródott le a görög szellem, nem záródott le Justinianussal sem«. Ugyanígy vagyunk a magyar joggal. Nem mondhatjuk ki, hogy a magyar jognak szentistváninak, nagylajosinak, mátyásinak vagy werbőczyánusnak kell lennie. Nem szabhat normát a jog szabad fejlődésének sem a jogtörténet, sem a jogi néphagyomány.

Utópia tehát a magyarabb jog eszméje? Korántsem. De megvalósítását jupon kívüli tényezőkben kell keresnünk. Az átvett intézmények és szabályok akkor válnak magyarokká, ha illenek a mindenkori magyar társadalom állapotához és a mindenkori magyar észjárás elveihez. S ma minden gondolkozó ember érzi, látja, hogy napról-napra jobban kialakul az új magyar társadalom, formálódik az igazi magyar közvélemény. Talán azt mondhatnók: minél jobban kirekesztjük a befurakodott idegeneket, annál jobban megértjük egymást. Ebben a nagy közös élményben csak azok nem részeseek, akik szándékosan bedugják szemüket és fülüket az új világ előtt. A magyar élet kérdéseire ma már minden gondolkozó magyar csak egyféle választ adhat; jól tudjuk, mi az a válasz. Tennünk, alkotnunk kell, mint alkottak Szent István, Nagy Lajos, Mátyás és Werbőczy. A magyarabb jogot is ez az új magyar gondolatrendszer fogja megteremteni, s ez egészen más lesz, mint bármelyik régi jogrendünk, de mégis magyar lesz, mint Szent Istváné, Lajosé és Mátyásé. Ebben a nagy alkotásban munkát kér, mint szerény segítő-társ, a jogtörténet és a jogi néphagyomány.

BÓNIS GYÖRGY

Jegyzet. Tanulmányunkban számos alkalommal idéztük a magyar magánjog nagymesterét, *Grosschmid Bénit*. A fordító törvénycsinálás kritikáját lásd a Magánjogi tanulmányok I. kötetében (Az örökösödési törvénytervezetről, 1882—3), 550. kk. l., a hazai igazság ultimum forumának idézete 554. l., létjogunk féltése 556. l., a jus proprium kísérletéről szóló idézet 552. l., a hátramaradás terhe: Magánjogi tanulmányok I. (Öröklött és szerzett vagyon, 1877—9) 153. l., a fajsúlytöbblet: Magánjogi előadások (Jogsabálytan, Budapest, 1905) 40. l., a vérség őtalmának mal érvénye: Magánjogi tanulmányok I. 112. l., a régi magyarjog oktatása: Magánjogi előadások 49—50. l., a magyar proprium ius idézete u. o. 39. l. — A régi magyar fejlődés szokásjogi jellegére lásd tőlem: Törvény és szokás a Hármaskönyvben (Kolozsvár, 1941, Acta Juridico-Politica 2.) — A mult század megítéléséhez lásd *Vécsey Tamás*: Széchenyi és a magyar magánjog. (Budapest, 1895.); *Tóth Lőrinc*: Az ősiségi s

egyéb birtokviszonyokat rendező 1851...-ki legf. nyiltparancs ismertetése és magyarázata. (Pest, 1853); *Szladits Károly*: A magyar magánjog jellegváltásai az utolsó száz év alatt (1840—1940), Illés-Emlékkönyv (Budapest, 1942), 486. kk. 1., és *Vladár Gábor*: A jog elhajlása az élettől, Magyar Jogi Szemle, 1938. 83—84. l. A jogi oktatásra vonatkozó nézete: Milyen legyen a jog tanítása az egyetemen az igazságszolgáltatás szempontjából? Magyar Jogi Szemle, 1937. 67. l. A joggyakorlat visszahajlására ugyancsak *tőle*: A hatályos jogszabályok összegyűjtése. Magyar Jogászegyleti Értekezések 1933, 296, 307, 308 l. — A jogi néphagyomány hazai irodalma: *Mattyasovszky Miklós*: Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás (Budapest, 1904); *Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről (Budapest, 1919); *Bruckner Győző*: A magyar jogtörténetírás folklore-isztikus hiányai. (Miskolc, 1926); *Szendrey Ákos* cikkei az Ethnographia 1936. és 1937. évfolyamaiban, és ugyancsak *tőle*: A közigazgatás népi szervei (Budapest, 1919); *Papp László*: Népi jogszokásaink (Ethnographia, 1939. évf.); Kiskunhalas népi jogélete (Budapest, 1941), és Magyarabb jog felé (Bartha Miklós Társaság kiadv. VI. Budapest, 1942); *Bónis György*: Magyar jogi néphagyomány (Magyar Szemle, 1939. június) és jogszokás a Garamvölgyén (Társadalomtudomány, 1941. 3. sz.) — A változó alkotmányokról *Széchenyi* a Hítel befejezésében írt (*Szekfű Gyula*: A mai Széchenyi, Budapest, é. n. 166—167. l.); *Ravasz László* szavait lásd A magyarság c. cikkében (Mi a magyar? Budapest, 1939.) 32. l.

SZÁSZ IRÓ ERDÉLY TÖRTÉNELMÉRŐL

A NEMZETI GONDOLAT erőteljes újjászületése korunk egyik legfőbb jellemvonása. A kisebb és nagyobb népi közösségekben egyaránt feltör az összetartozás tudata. Az egyes népeket egybefonó távolabbi szálak természetesen ezáltal meglazultak, a belső vonzás viszont megsokszorozódott. Az így kialakult egységek nem elégszenek meg a jelen állapot egyszerű tudomásvételével és további szilárdításával, hanem eszméikhez és eredményeikhez a múltban is alapot keresnek. A tudomány és lelkesedés számtalan gyökérszálával fúrják be magukat a történelem mélységeibe, ahol mindenhez hozzátapadnak, ami jelenlegi nemzeti tudatuk igazolásául szolgál. Az emberek ma jobban érzik, mint valaha, hogy a történelem élet és valóság; nemcsak megtanulni való tantárgy, hanem lüktető folytonosság: a múlt beleáramlik a jelenbe és irányt mutat a jövőnek. Az idő e hármas, azelőtt élesen elhatárolt kiterjedése így válik egyetlen hatalmas mozgássá, melynek pillanatai, évei és századai úgy gördülnek egymásból, mint a folyók tovahömpölygő hullámai. A történelem tehát életünk egyik legkomolyabb, legidőszertűbb tényezője lett: olyan alap, melyre úgyszólván minden tevékenység épül, mely mindent magyaráz, megértet és szentesít. A nemzeti öntudat e nagyszabású kiszélesedése nemcsak a nagyokat ragadta magával, hanem a kisebbeket is. A politikai határok esetlegessé váltak s helyettük igen gyakran a lélek határai alakultak ki, hol szűkítve, hol bővítve az állam kiterjedését. Ezáltal az államon belül erőkereszteződések álltak elő, a vonzás és taszítás, igenlés és tagadás legkülönbözőbb mértékű és irányú küzdelmei. A feszültség természetesen annál erősebb, minél több magát önállónak tartó népcsoport él egy-egy állam keretén belül. Innen magyarázható, hogy az imént vázolt rendkívül érdekes és jellemző folyamat talán sehol nem jelenik meg oly színes változatossággal, mint éppen a Kárpátok medencéjében. Hazánk földrajzi, gazdasági, műveltségi és történeti egységének eszményi érvényesülését nemzetiségeink öntudatának megizmosodása bizonyos mértékig keresztezi. Mi ezt a jelenséget azon a síkon kívánjuk vizsgálni, ahol a szellem és gyakorlat egybeforranak: a történelmi tudat síkján. A várható eredmény igen érdekesnek ígérkezik, mivel kutatásunk tárgya: az erdélyi szászok éppen az a népcsoportunk, mely nemzetiségeink között kezdettől fogva a legpregnansabb öntudattal rendelkezett. Zillich Heinrich Erdélyről szóló új könyve¹ az előbb jellemzett dinamikus történet-szemléletnek kitűnő és tanulságos példája annak minden erényével és hibájával. Benne az erdélyi szászok története ragyogó stílussal

¹ *Zillich Heinrich*: Siebenbürgen und seine Wehrbauten. Leipzig, 1941. („Die blauen Bücher“ című sorozatban.)

elevenedik meg. Nem lesz érdektelen e történetiszemlélet érvényesülését végigkísérni Zillich művében és e szemléletből folyó tételeit a magyar történeti állásponttal összevetni.

Zillich könyvén két alapvető gondolat húzódik végig. Szerinte a Kárpátok medencéje minden szempontból szorosán összetartozik a Német Birodalommal, annak mintegy váruvara. Erdély pedig ennek az előtérnek messze Kelet felé kiugró bástyája, melynek falán a szászok állnak őrt s benne ők teremtik és tartják fenn a nyugati szellemet és műveltséget. Ez a két tétel voltaképpen a *birodalmi* és a *nép csoport*i szemléletből fakad és valami egészen csodálatos módon keveredik egymással. Ugyanakkor például, midőn hangoztatja, hogy a Kárpátok távoli zúgába előretolt szászság fajtestvéreivel állandó egységet alkotott s ennek az egységnek határozott formábaöntését kívánja, ugyanakkor legmerevebben áll szemben minden olyan, akár német részről is kiinduló kísérlettel, mely a szász »universitas« zártságának megbontását jelenti. A birodalmi gondolat szakadatlan hangoztatása nem akadályozza meg Zillichet abban, hogy II. József éppen birodalmi szemléletből fakadó közigazgatási újításait élesen el ne ítélje (81.). A császár az országot Erdéllyel együtt a megyék és kiváltságos területek teljes figyelmen kívül hagyásával kerületekre osztotta. Ez az intézkedés az egységes birodalmi kormányzás szempontjából lehetett bármilyen üdvös, a szászok ősi jogait sértette, egységüket veszélyeztette, tehát fenntartás nélkül elítélték. A nagy- és kisméretű gondolat így bogozódik össze Zillich szemléletében. Ezzel kapcsolatban még egy jellemző részletre hívjuk fel a figyelmet. Mikor a múlt század 60-as éveinek porosz-osztrák összeütközéséről beszél, ezt írja: »Poroszország az ellenségeskedések tartama alatt felvette az érintkezést a magyar emigránsokkal; magyar önkéntesek Klapka vezérletével az ő oldalára állottak. Sőt Bismarck hajlandó volt a magyar alkotmánytervezetet a békeszerződésben biztosítani. A kisméretű gondolat győzött; Ausztria annyira meggyengült, hogy egész Magyarországot kénytelen volt a magyaroknak átadni« (88). Bismarck mint a kisméretű gondolat képviselője egészen meglepően hat. Ezt az ítéletet pedig az a tény magyarázza, hogy az 1867-es kiegyezés következtében a szászok végleg elvesztették évszázados kiváltságaikat. A nagy látószög így zsugorodik össze, mikor a szászság részérdekei azt megkívánják.

Zillich szemléletének még egy lényeges vonását kell kiemelnünk: a mai gondolkodásnak következetes és feltűnő visszavetítését a múltba. Bár ez a jelenség szinte minden korban és minden történetírónál, ha sokkal enyhébb formában is, de megismétlődhetik, mégis a dinamikus történeti felfogásra elsősorban jellemző. Mondhatnók, természetes következménye a jelen és múlt szoros tartalmi egybeforrásztásának. A XII. századi szász telepeseket így jellemzi: »Bármilyen is készítette őket a költözésre, mindegyikük tudta, hogy Európa első népéhez tartozik. Ezt a meg nem művelt keleti országgal (t. i. Magyarországgal) való találkozás első pillanatában kettőzött erővel érezték. Nem is lehetett másként, mint hogy a telepések német otthonuk, szokásrendjük és műveltségük, valamint

Magyarország lakói között fennálló ellentét fényénél azonnal felismerjék azt az értéket, amely miatt a királynak (II. Gézának) őket oly távolról kellett behívnia, hogy a vadont virágzó talajjá varázsolják, amire a magyar nép nem volt képes» (18). Noha az erdélyi szászok öntudata valóban mélyen gyökerezik, mégis e nagyon is mai ízű megállapítások a XII. és XIII. századi emberre semmiképpen nem alkalmazhatók. Más helyen a frankfurti parlament eljárásán csodálkozik, hogy a szabadságharc magyarjaiban elvbarátokat látott és »nem tudta felfogni, hogy a felkelés a németiség és a keleti német hatalmi helyzet ellen irányul« (87). A 40-es évek Európájának szabadság iránti rajongásába Zillich nem tudja magát beleélni s rossz néven veszi, hogy akkor nem úgy gondolkoztak az emberek, mint most.

Írónk előadásának módszere is igen érdekes. A történés folyamán mindig csak azokat a mozzanatokot emeli ki, melyek szemléletét alátámasztják. Adatai általában helytállóak, de mivel *egész sor lényeges dologról szó sem esik*, az elénk rajzolódó kép teljesen *egyoldalúvá* válik. Ennek az a következménye, hogy aki például a magyar történelemmel nincs tisztában, a könyv elolvasása után halvány fogalmat sem kap arról, hogy a Kárpátok medencéjében a magyarok is játszottak valamiféle aktív szerepet. Királyaink egyedüli érdeme a szász értékek felismerésében és erejének gyarapításában állott. A magyarság tevékenysége pedig kizárólag a nyugati kultúra jobb-rosszabb átvételében merült ki. Erdély mindent a szászoknak köszönhet, akik az erdélyi öntudatnak és műveltségnek egyedüli letéteményesei. Az, hogy a magyaroknak a honfoglalás óta bármikor lehettek önálló célkitűzései vagy lehetett saját hivatástudatuk, mindegyre a könyvben a leghalványabb célzás sem történik. A magyarság történeti szerepét a következőképpen állapítja meg: »A magyar állam léte mindig a Birodalomra támaszkodott... Egy, a német központtól teljesen elválasztott Magyarország hódítóknak, mint később a törököknek, esett áldozatul. Felszabadításra ismét csak a Birodalom volt képes. Ebben a viszonylatban fejeződik ki a Dunamedencének, mint a Birodalom erődjének jelentősége s ebben rejlik egyszerűsége a magyarok belső függőségének magyarázata« (14). Az adatok egy szempontból történő csoportosítása és az előre felállított elméletbe bele nem illők tökéletes mellőzése természetesen vezet erre az eredményre.

Most pedig röviden tekintsük át a Zillich rajzolta magyar és erdélyi történeti fejlődést. Részletekre nem terjeszkedhetünk ki. Csak a főbb mozzanatok kiemelésére törekszünk.

ERDÉLY HONFOGLALÁS ELŐTTI TÖRTÉNETET VIZSGALVA Zillich arra az eredményre jut, hogy a bércecs haza a Kr. e. VI. századtól kezdve rövid megszakításokkal germán törzsek szállása volt. Előbb a bastarnok, majd körülbelül háromezázados dákok és római uralom után nyugati gótok és gepidák telepedtek meg benne. A húnok és avarok betörése csak rövid ideig tartó közjáték. Feltűnő, hogy a dákoromán elmélettel könyvünk határozottan szembeszáll s a magyar kutatás érveivel utasítja vissza (11—12). Állásfoglalá-

sának magyarázata nagyon egyszerű: előadásának törekvése világosan arra irányul, hogy Erdélyben a germán folytonosságot bizonyítsa. Ennek megfelelően tökéletesen megfelelnek a szkiták és kelták jelentős és hosszú szerepléséről. A húnokról azt állítja, hogy semmiféle szellemi nyomot nem hagytak maguk után s a honfoglalást szinte közvetlenül megelőző háromszázados avar birodalomról is alig hallunk valamit.² Kétségtelen, hogy Erdély és Magyarország területén a magyarok megtelepedése előtt jelentős szerepet játszottak a különböző germán törzsek. A folytonosság feltételezésére azonban semmi alapunk nincs. Hazánk területe, különösen a népvándorlás korában, népek országútja volt, melyek folyton váltották és minden faji együvértartozás ellenére állandóan marták egymást (pl. longobardok, gepidák). Hogy az itt megforduló, különböző germán törzsek között valami eszmei közösség lett volna, teljesen valószínűtlen. Egyesek legfeljebb a hanyatló római birodalom örököseinek tekintették magukat, mint például a katalaunumi mezőn Attila ellen küzdő germánok. Abban az időben csak egyetlen határozott öntudat volt: a római birodalomé, mely még hanyatlásában is csodálattal és tisztelettel töltötte el a barbárokat. Természetes, hogy a germán műveltség nyomokat hagyott Erdélyben, de annak állandósága mégsem mutatható ki. A népvándorlás viharai ide-oda korbácsolták a törzseket még Nyugateurópában is. Ez a cseppfolyós állapot a Kárpátok medencéjében csak egyszer-egyszer szilárdult meg, hogy rövid idő múltán újabb hullám elsöpörje az előző népeket és eredményeiket. Ilyen körülmények között bajos feltételezni Erdélyben germán folytonosságot. Arra, hogy a XII. század közepén betelepülő szászok itt germánokat biztosan nem találhattak, kétségtelen bizonyítékot nyújtanak a helynevek, melyek között germán eredetűt hiába keresünk. Kniezsa István kutatásai világosan tanúskodnak arról, hogy a X. és XI. században Erdélybe nyomuló magyarok csak szláv és török településeket találtak, azokat is szétszórtan.³ Ha a germán folytonosság és Zillich által hangoztatott földművelő kultúra állandósága fennállna, elképzelhetetlen, hogy ez a helynevekben semmiféle nyomot ne hagyott volna. De írónk maga is ellentmondásba keveredik e kérdést illetően, midőn a szászok betelepülése előtti Erdélyt »a bizonytalanság területének« nevezte (15). Már pedig másfél évezredes germán kultúrával átítatott vidékről ezt talán mégsem lehetne állítani.

Ezzel rögtön áttérhetünk a szászok betelepülésének kérdésére. II. Gézának e lépését a szász történetiszemlélet majdnem egyöntetűen úgy magyarázza, hogy a telepések behívásának kettős célja volt: egyrészt a »vadon« termővé tétele, másrészt a honvédelem komoly megszervezése a Kárpátok délkeleti könyökhajlatában. A királyok ezenkívül a magas kultúrájú szász városokban az egyre

² Roska Márton: Erdély őskora. Erdély és a népvándorlások kora. Megjelent az *Asztalos Miklós* szerkesztésében közzétett „A történeti Erdély” című kiadványban. Budapest, 1936. 73—125., 151—159. l.

³ Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. Szent István-Emlékkönyv. Budapest, 1938. II. kötet, 356—472. l. U. a.: Erdély földrajzi nevei. „Erdély” c. kiadvány. Budapest, 1940. 71—77. l.

hatalmasodó nemességgel szemben erős támasztékot találtak. Zillich emellett nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az erdélyi magyar nemességnek »a kitartó kulturális munkára hiányzott a képessége. Ezt csak szabad és alkotó emberek tudták megvalósítani: parasztok, kézművesek és városlakók, akiknek az egyéni és közösségi életől tisztább fogalmaik voltak« (15). E felfogás szerint tehát végeredményben Erdély gazdasági, honvédelmi és műveltségi kérdéseit csakis a szászok tudták megoldani s az ő általuk mutatott példát utánozták úgy-ahogy a magyarok és románok. Hatalmas fölényüket a szász falu települési formái, valamint a ház beosztása is bizonyítja, amennyiben bennük gyökerezik az erdélyi falu- és háztípus (23).

Ezek az állítások az újabb kutatások fényénél némi módosításra szorulnak. Mindenekelőtt a szászok betelepülése nem egyszerre, hanem lassankint történt s valószínűleg a XIII. század első feléig elhúzódott. Eredetileg csak a nagyszebeni, újgyeházi és nagysinkai dékánóságok egy részét szállották meg s csak az 1200-as évek folyamán terjeszkedtek tovább. Arra, hogy a mai szász földnek jelentős része azok bevándorlása előtt magyar település volt, csatlanós bizonyíték az a tény, hogy a székelyek egy része éppen Sebes, Orbó és Kézd vidékéről költözött 1200 körül a mai Háromszékbe.⁴ Erre a gyepű kitolása és a határnak a Kárpátok gerincén történő végleges megszilárdítása adott okot. Ezután léptek az ő helyükre a szászok. A magyar vármegyei szervezet korai meglétére pedig a hatalmas kiterjedésű Fehér vármegye vall, melynek szigetszerű részei a későbbi szász települések között továbbra is megtartották összetartozásukat irányító központjukkal. A szászok tehát nem valami őserdőbe telepedtek, hanem nagyjából olyan területekre, melyeken a magyarság legalább is másfél század óta életlehetőséget teremtett. Az erdélyi honvédelem a gyepürendszer és határőri szolgálat alapos megszervezése révén a szászok betelepülésekor már régen megoldottnak volt tekinthető.⁵ Ami pedig a szász műveltséget illeti, hangsúlyoznunk kell, hogy hiba lenne a középkorvégi magas városi színvonal meglétét már a betelepülés idejében feltételezni. A szász városok megerősödésének ideje a magyar városokéval esik egybe s IV. Béla, valamint az Anjouk, Zsigmond és Mátyás városfejlesztő politikájával függenek össze. Mindezzel nem akarjuk tagadni a szászok gazdasági, hadi és műveltségi érdemeit, csak arra szeretnénk rámutatni, hogy ezek nem kizárólagosak. Ha a magyar fejlődés mindezen szempontokból sokat köszönhet a szászoknak, úgy ez fordítva is áll. Az erdélyi falu- és háztípusnak a szász példából való levezetése nyilvánvalóan túlzás. Erről bárki meggyőződhetik, aki akár egymás mellett lévő magyar és szász falut valaha is látott.

⁴ V. ö. *Györffy György*: A székelyek eredete és településük története. Megjelent a *Mályusz Elemér* szerkesztésében közzétett „Erdély és népei” című kiadványban. Budapest, 1941. 35—86. l.

⁵ V. ö. *Maksai Ferenc*: A szászok megtelepülése. „Erdély és népei”. 87—105. l.

A német lovagrendnek 1211-ben történt betelepítését és 14 évi barcasági tartózkodását Zillich hangsúlyozottan kiemeli. Sajnálja, hogy a rendet II. Endre elűzte. »Aki a rend óriási poroszországi eredményeit szem előtt tartja, könnyen elképzelheti, micsoda fejlődés indult volna meg Erdélyben, ha sikerült volna ott lábát tartósan megvetnie. E ténynek egyenesen általános európai hatása lett volna. Szilárdabban, mint valaha, német kézbe síklott volna Délkelet-Európa, sőt talán a Dunamedencét török beütések soha nem érték volna« (20—21). Hasonló élénk képzeletre valló költői túlzást sokhelyt találhatunk könyvében. Ilyen az is, hogy a tatárjárás után csak a németek értették meg a várépítés és városerősítés szükségességét. Pedig tudjuk, hogy IV. Béla kezdeményezésére a királyi birtokokon országszerte folyt a várépítés. Ebbe a munkába a főnemesség is belekapcsolódott. Űgyszólván minden magyarországi vár eredete legalább a XIII. századra megy vissza, ha nem éppen továbbra.

A sok vidékről lassankint betelepült germán csoportokat egységes néppé a magyar királyi akarat forrasztotta össze. Ennek kifejezője a számukra 1224-ben kibocsátott híres Andreanum. Királyaink az adott kiváltságokat mindig tiszteletben tartották. Az Anjouk, Zsigmond és a Hunyadiak városfejlesztő politikája hatékonyan segítette a szász telepeket. A XIV. század folyamán indult meg erőteljesebben a kimondottan városi élet. Nagy Lajos birodalma valóban sokat köszönhet a városok gazdasági és műveltségi izmosodásának. Ez a lendület éppen a király politikai éleslátásának következménye s ezért a központi hatalom kezdeményezésének legalább annyit köszönhet, mint a kialakuló városi polgárság buzgóóságának. Már csak emiatt is teljesen elhibázott az a nézet, hogy a XIV. századi Magyarország hatalma kizárólag a városokon nyugodott volna. Ezzel kapcsolatban Zillich könyvéből egészen meglepő dolgokat vehetünk tudomásul. Mindenekelőtt nyomatékosan rámutat Magyarország lakosainak erősen vegyes fajiságára. A magyar nemesség és jobbagyság futólagos említése mellett rendkívül jelentős német szabadparaszt réteget állapít meg. Hazánk Anjoukori színes társadalmi rétegződésének e könnyed leegyszerűsítése után a városokról a következőket olvashatjuk: »A városok szinte kivétel nélkül németek voltak. Ezáltal a magasabb életszínvonal az iparral, kereskedelemmel és iskolával együtt a némettség alkotó erejéből fejlődött ki, valamint az általuk nevelt nemesség vékony rétegéből. Ők építették ki az államot (!), ők álltak mindenütt a szellem és áru útjain. S mivel ez nemcsak Magyarországon, hanem minden keleteurópai államban így történt, az ő közreműködésük nélkül nem állhatott fenn megalapozott és fejlődésképes királyi politika. Ők voltak a titkos német birodalom (!), amelyre támaszkodva Nagy Lajos Magyarországot uralkodása idejére hatalmasabbá tette, mint valaha« (28). Tudjuk, hogy a XIV. századi Magyarország Európa akkor talán legrendezettebb állama volt, mely a központi hatalom összetartó ereje és a társadalom szervezettsége folytán példátlanul állott Európa egykorú, bizony meglehetősen zavaros viszonyai között. A gazdasági és kulturális fellendülés, va-

lamint a városok megerősödése a magyar hatalmi politikának következménye s eredményeinek csak egy része.⁶ Hazánkban a városi polgárság soha megközelítőleg sem emelkedett olyan jelentőségre, mint Nyugateurópában. Rendként is csak a XV. század elejétől kezdve szerepel. Az állam ragyogó hatalma már csak azért sem indulhatott ki belőlük. Hiszen a városok a központi hatalom függvényei voltak és korántsem fordítva.

Még néhány szót hazánk városainak kizárólagos német voltáról. Bár a németiség városaink kialakításában kétségkívül jelentős szerepet játszott, a szász városok kivételével minden magyarországi városban jelentékeny magyar réteg lakott. Alföldi, dunántúli és székely városaink a különleges magyar fejlődésnek tanulságos példáit nyújtják. Az, hogy nem alakultak tisztán nyugati módra, még távolról sem jelenti, hogy nem lehet őket városoknak tartani. De hátrazott adatokat is felhozhatunk. Így például Brassó megalapítói magyarok voltak. Ők építették a pogány szentély fölé a XI. században a Szt. Lénárd-templomot.⁷ Kolozsvárt pedig éppen most tarták fel a Zápolya-utcában a nagykiterjedésű honfoglaláskori temetőt.⁸ A főtéren XI. századi temetkezési leletre bukkantak. Egy Mika Sándor által Párisban felfedezett XIII. századi kézirat így emlékezik meg Kolozsvár tatárjáráskori pusztulásáról: »Egy várban, melyet Clusa-nak neveztek, végtelen sokaságú magyar esett el.« Különben Kolozsvár alaprajzának kettőssége is világosan mutatja a város kettős eredetét. A legrégebb óvári település szabálytalan, természethez igazodó szerkezetével szemben az új központot jelentő főtér szabályossága teljes mértékben megfelel a tervszerű, friss német településnek, mely a tatárjárás után indulhatott meg.⁹ Teljesen téves tehát Zillich beállítása, midőn azon kesereg, hogy Kolozsvár a régi szász elvekhez hűtlen lett, mivel befogadta a magyarokat (41). Az igazság az, hogy a négy évszázados magyar multra visszatekintő Kolozsvár falai közé telepedtek be németek, kik csak a XIV. század végére tettek szert nagy hatalomra. A magyarság XV. századi előretörése azonban véglegesen biztosította Kolozsvár magyar jellegét. A nemrég megindult településtörténeti tanulmányok sok más városunk magyar eredetére is kétségtelen bizonyítékokat kutattak fel. Kiderült, hogy a Szepesség városainak és falvainak legnagyobb része eredetileg a magyar gyeperendszer települései voltak s ott a szepesi szászok csak a tatárjárás következtében megrikkult vagy elnéptelenedett helységeket szállottak meg a XIII. század közepe táján. Legnagyobb városaik, Lőcse és Késmárk is eredetileg magyar települések.¹⁰ Valószínű, hogy az erdélyi szászok

⁶ V. ö. *Hóman—Szekfű*: Magyar történet. 3. kiad. II. kötet. Budapest, 1936. 149—263. 1.

⁷ *K. Sebestyén József*: A cenk-hegyi Brassovia-vár temploma. Kolozsvár, 1940. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 121. sz.)

⁸ *Kovács István*: A Zápolya-utcai honfoglaláskori temető. Közlemények az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, 1942. I. 85—118. 1.

⁹ *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Budapest, 1939. 50—53. 1.

¹⁰ *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. 181—184., 215—219. 1. A szepességi települések képét rendkívül meggyőzően szemlélteti a kötet végéhez csatolt térkép.

XIII. századi erős előrenyomulása a szepesi viszonyokhoz hasonlóan folyt le. Tanulságos példákkal szolgál az Alföld és a hegyvidék találkozási sávja is. Nagyvárad, Szatmárnémeti, Nagyszöllős magja vitathatatlanul magyar.¹¹ Az eddigi kutatások egybehangzó eredményeit az ország többi részén végzendő vizsgálódások bizonyára csak erősíteni fogják.

ZSIGMOND URALKODÁSÁTÓL KEZDVE mind jobban előtérbe lép a fenyegető török veszedelem. Erdély előretolt bástya jellege valóban ekkor alakult ki. A százados harcra jól fel kellett készülni. Az erdélyi erődrendszer természetszerűleg kivált a szász és székely területen épült fel. A Hunyadiak korában az ország egész népessége kivette részét a küzdelemben. A XV. század hadi eseményeit a magyar támadó szellem jellemzi. A háborúk súlyát elsősorban a harc-edzett magyarság viselte. Erre nemcsak katonai erőnyei, hanem kétségtelen számbeli fölénye is predestinálta (az ország lakosságának mintegy 75—77%-a magyar). Zillich minderről megfeledekzik. Úgy tesz, mintha legalább is Erdély védelme kizárólag a szászokra hárult volna. A küzdelemben »a fősúly természetesen azokon nyugodott, akik elegendő eszközzel rendelkeztek arra, hogy ilyen beláthatatlan megpróbáltatásban is megállják helyüket. Ezek a németek voltak, a várak, megerősített falusi templomok és városok urai« (34). Természetes, hogy a szászok is kivették a maguk részét a török elleni harcokban, de hogy ők lettek volna a derékhad, azt már lélekszámuk sem tette lehetővé.¹² Polgári életformájuk is inkább a békés magatartásra volt alkalmas, mint a katonáskodásra. A szászok valóban főleg védekezésre rendezkedtek be, amint ezt nagyszabású erődítéseik bizonyítják. A támadó harcmódotól a magyarokkal ellentétben idegenkedtek. A kereskedő és iparosok inkább pénzzel járult hozzá a közös veszedelem elhárításához, mint vérrel. Falvaik védelmét éppen katonai célból betelepített székelyekre és románokra bízták. Maguk legszívesebben váraikba és erődjeikbe zárkóztak. Éppen ez a magatartás magyarázza a törökök gyakori és alapos szászföldi pusztításait. Mindezek alapján kétségtelen, hogy a török elleni küzdelem főmozgatója csakis a magyarság lehetett. Még csak annyit szeretnénk a mondottakhoz hozzáfűzni, hogy a magyarok az egész déli határon várrendszert szerveztek, melybe a sajátos megoldású székely templomerődök is beletartoztak. A szász erődítések a maguk egyéni és a magyartól könnyen megkülönböztethető megjelenésükkel az ország védővezetének csak szerves részét alkották, de távolról sem az egyetlen védővezetet.

A XVI. század végveszélybe sodorta a középkori magyar birodalmat. A török hatalom kiterjedése, a vallási villongások, a belső

¹¹ *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. 379—380. l. *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Budapest, 1940. 67—72. l. *Szabó István*: Ugocsa megye. Budapest, 1937. 419. l.

¹² A szászok száma a középkor végén 70—80.000 szemben a 3 millió magyarossal. V. ö. *Mályusz Elemér*: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. Magyar Művelődéstörténet. II. köt. Budapest, é. n. 107—124. l.

egyenetlenkedések végzetes csapással törték derékba a Mátyás korában fejlődni kezdő, újkori magyar államot. A mohácsi vész utáni kettős királyválasztás betetőzte a bajt. Az ország felfordult állapotában minden esetlegessé vált. A politikai tájékozódás is a pillanatnyi helyzettől függött. Bár írónk a szászszágot az egyetlen Európát védő, sziklaszilárd bástyaként tünteti fel, melynél »már akkor a lét minden területét fedte a népiség« (53), a valóság az, hogy a szászok époly tájékozatlanul álltak a viharban, mint a magyarok, sőt a válságokkal küzdő s az azokban újjászülető egész Európa is. Először Zápolyához csatlakoztak, majd Ferdinándhoz pártoltak. A Fráter György szervezése nyomán életre kelt Erdélyt ők is helyeselték, de röviddel utána a császári seregek után áhítoztak, bár Castaldo és később Bástya garázdálkodása nyomán keservesen kellett érezniök a Habsburg hatalom beavatkozásának következményeit.

Rendkívül érdekes megfigyelni, mennyire nem érti Zillich az erdélyi fejedelemség történeti hivatását és tényleges szerepét. Rögtön a tordai egyezés után így jellemzi a három népet: »Az új államalakulat sajátos alkotmánnyal rendelkezett; a nemesség, mint addig, szabadon parancsolt a megyéknek és azok jobbágyságának, mialatt az ottlévő, eléggé jelentéktelen városoknak bizonyos jogokat biztosított; a székelyek maguk irányították szabad paraszti, saját nemesi rétegük által csakbamar igen korlátozott életüket, ezt a primitív vidéki közösséget; a szászok uralkodtak a magas műveltségű Királyföldön és tulajdonaikon« (60—61). A szász vezetőszerepet még inkább kidomborítja egy másik merész kijelentése. Megállapítja, hogy a Birodalomtól Erdélyt a pogány elvágta s — bár az ozmán tenger mindenfelől körülölelte — még sem kebelezte be. A törökök ezt soha komolyan meg sem kísérelték. Megelégedtek azzal, hogy csekély (!) évi adót kaptak és nem merték a hegyek által koszorúzott erődöt ténylegesen meghódítani, hiszen ebben az esetben — efelől biztosak voltak — a vég nélküli harcokban a német várakba és városokba tört volna foguk« (61). Kétségtelen, hogy a töröknek nem volt szüksége Erdély elfoglalására, mert mint hűbéres tartományát helyzeténél és hatalmánál fogva állandóan a legszigorúbban ellenőrizhette. Valahányszor Erdély nem az ő szája íze szerint cselekedett, keservesen kellett érte szenvednie. Ha a szultán nem foglalta el a kicsi bástyát, az elsősorban a fejedelmek politikai érzékének volt köszönhető. A szászoktól való félelem ebben igazán semmiféle szerepet nem játszott.

Az erdélyi fejedelemség kialakításában és életében a szászoknak tulajdonított vezetés teljesen légből kapott. Irónk, úgy látszik, maga sem akarta e kort bővebben tárgyalni s megelégedett a meglehetősen rövid és színtelen leírással. A fejedelmeket Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kivételével nagyon leszólja. Bocskai uralmát például jelentéktelennek minősíti. A hibákat fennen hangoztatja, de hogy Erdélynek magyar küldetése miben állt, hogyan felelt meg ennek éppen a magyarság közreműködésével, mit jelentett a hihetetlen nehéz politikai és gazdasági viszonyok között Bethlen és Rákóczi korának konszolidált állapota és aránylag nagy

cselekvőképessége¹³, minderről semmit sem hallunk. Ehelyett a magyarok török-barátságáról beszél és csodálkozik azon, hogy nem siettek egyesülni a Habsburg-birodalommal. A szászságról viszont megtudjuk, hogy e területen ők a nyugati gondolat egyetlen hordozói s a török egyetlen engesztelhetetlen ellenségei. Zillich e részben keveri legfeltűnőbbben a kis- és nagynémet szemléletet, mikor az erdélyi fejedelemséget kizárólag a Birodalom nagy és a szászság kis látószögéből ítéli meg. Eszébe sem jut, hogy az általános és sajátos helyi viszonyokat is tanulmányozza. A szász városok falain túl az első, amit meglát: Bécs. Afölött, ami a kettő közé esik, elszáll tekintete.

Könyvünk találó megállapítása szerint Magyarország a Habsburg-birodalom várudvarának szerepét játszotta. Ez az elnevezés főleg a török időkben véres valósággá vált. Bécs hazánkat gyepülvének tekintette, melynek kötelessége volt az ellenséget állandóan lekötni és feltartani. A segítség rendszeresen csak addig a feltétlenül szükséges mértékig jutott ki, hogy a meggyengült és ezer bajjal küzködő ország ennek a feladatának még éppen képes legyen megfelelni. A Birodalom különösen a harmincéves és a francia háborúban Nyugat felé volt lekötve. A Kelettel csak akkor törődött, mikor erre a körülmények rákényszerítették. Ennek a magatartásnak beszédes bizonyossága a fényes szentgotthárdi győzelem után kötött, szégyenletes vasvári béke (1664). A megvert törökök ekkor kebelezték be a legnagyobb magyar területet. Birodalmuk határa Nyugaton Kanizsán, Érsekújváron túlsapott. Nem csoda, ha ennek hatása alatt a magyarok bizalma a császári segítségben megrendült s a Wesselényi-féle összeesküvés után jó félszázadon át hosszabb-rövidebb megszakításokkal fellángolt a kuruc-labanc háború. Lipótot csak Bécs 1683-i ostroma és diadalmas felszabadítása után tudta XI. Ince pápa és Sobiesky János nagy nehezen rávenni arra, hogy a meggyengült félholddal komolyan szembeszálljon. Másfél évtizedes győzelmes hadjárat, melyben a magyarok is bőségesen kivették részüket, végre kiszorította Magyarországot területéről az ozmán uralmat. A császári sereg azonban úgy bánt a felszabadított területtel, mint egy meghódított tartománnyal. Castaldo és Básta után a szászok ismét tapasztalhatták a bécsi vezérek súlyos barátságát. Brassó sorsa és 1697-i égése elég keserves lecke volt számukra. Maga Zillich mondja a császári zsoldosokról: »Sokan nem láthattak bennük semmivel sem jobbat azoknál a hordáknál, melyek röviddel azelőtt Erdélyt fosztogatták« (71). A magyarok reakciója a Rákóczi-szabadságharcban robbant ki. Könyvünk e nemzeti megmozdulásunkról így ír: »Ez volt az utolsó jelentékeny kísérlet arra, hogy a Dunamedencét Nyugattól elszakítsák. Mert európai szemszögből nézve ez volt a felkelés célja, bár Rákóczit később magyar nemzeti hőssé kiáltották ki, tökéletesen figyelmen kívül hagyva azt, hogy győzelme esetén Magyarország a töröknek ismét ki lett volna szolgáltatva. Mint Ottó császár idején, a magyar nép ekkor is a császári kard által mentetett meg, ezalkalommal kettős értelemben. Egyrészt

¹³ *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. Budapest, 1929.

a töröktől, másrészt, mint azelőtt, saját kaotikus erők érvényesülésétől. Ezek képviselője, Rákóczi, bécsi neveltetése ellenére sem volt képes a nyugati közösséget felfogni. Leveretése után igen jellemzően Törökországba menekült és ugyanott halt is meg» (76—77). Rákóczi nemes, legmagasabb értelemben vett európai egyénisége, céljai és erőfeszítései annyira közismertek, hogy ezt a furcsa jellemzést nem is érdemes cáfolni.¹⁴ Csak annyit jegyzünk meg, hogy Rákóczi győzelme aligha adott volna a meggyengült török birodalomnak alkalmat arra, hogy az ország visszafoglalására komoly kísérletet tegyen. A Rákóczi-szabadságharcba Nyugat-ellenességet belemagyarítani csak a tények teljes nem ismerésével vagy félremagyarozásával lehet.

»A KÉTFEJŰ SAS URALMA ALATT ismét visszatért a béke, mely a Dunamedencét külső ellenségtől 1914-ig megóvta« (77). A XVIII. és XIX. századot Zillich mint Magyarországnak a Habsburg-birodalomba való szoros bekapcsolódása és az eredményes építő munka korát ünnepli. Nagy elismeréssel emlékezik meg a tekintélyes számú sváb telepesekről, kik a magyar ugart ismét feltörték és az elmaradott nemzetet újra okszerű gazdálkodásra tanították. Természetesen arra már nem tér ki, hogy a svábok kivétel nélkül olyan ősi magyar települések helyére kerültek, amelyek a török pusztítások következtében tüntek el a föld színéről.

Érdekes megfigyelni, mennyire nem tetszik a szászságnak, midőn a XVIII. századi Habsburg-uralkodók valóban birodalmi politikát űznek. Mária Terézia, de különösen II. József abszolutisztikus törekvései a szászok részéről is szívós ellenállást váltanak ki.¹⁵ Pedig a birodalmi gondolatnak éppen az a lényege, hogy az egész érdeke előbbrevaló a részek érdekénél. E ponton ismét határozottan kitűnik Zillich szemléletének kis látószöge. Ezenkívül a szászokat az erős katolikus szervezkedés is érzékenyen érintette. Bár a birodalmi egység Zillich felfogása szerint helyreállt, a Királyföld a Habsburg-uralom alatt távolról sem töltötte be azt az előkelő gazdasági és műveltségi hivatást, mint a középkor magyar királyai idejében.

E helyütt még egy fontos szempontra kell röviden kitérnünk. Zillich a magyar és szász viszony tárgyalásában állandóan a mai szemléletet vetíti vissza. Pedig a két nemzet között a történelem folyamán távolról sem volt olyan elzárkózás, mint ahogyan azt könyvünk alapján feltételeznünk kellene. Bár a szászság a magyar befolyást mindig távoltartotta magától, törekvései és magatartásuk gyakran egyezett az erdélyi magyarságéval. Mást se kell említenünk, mint a hazai protestantizmus helyzetét, mely a fejedelemség idejében, de különösen a XVIII. században a szász és magyar célokat párhuzamosította. A katolikus Habsburg-törekvések a két népet nem egyszer találják egy táborban. A százados egymásmelletti élet

¹⁴ L. Szekfű összefoglalását a Rákóczi-korról: *Hóman—Szekfű: Magyar történet*. 3. kiad. IV. köt. Budapest, 1935. 275—314. l.

¹⁵ Erről a kérdésről igen érdekes és bő adatokat találhatuk *Markó Ilona* „II. József és az erdélyi szászok” című, Budapesten, 1940-ben megjelent munkájában.

is sok ponton talált érintkezési lehetőségre. A szászoknak imponált a magyar uri gondolkodás és viselkedés. Teutsch Frigyes híres művében ezt maga is elismeri, midőn Kornis Mihály grófról, Brukenenthal ellenfeléről megemlékezik. Kornis jellemzése után így ír: „A magyar főnemességre a szász guberniumi tanácsos is bizonyos tisztelettel tekintett. Nemcsak a gazdagság hatott reá, hanem »a magyar nemzet szabad, tettetés nélküli gondolkodásmódja is.« Házasság útján közéjük kerülni kívánatos lett...“ (16).

A Metternich-korszakot írónk a német megerősödés idejének nevezi, »melynek csendes éveiben a magyarok szellemi csatlakozása a Nyugathoz befejeződött« (84). A XIX. század egyre hatalmasodó eszméi azonban hamarosan felkavarták a látszólagos nyugalmat. A magyarok uniós és nyelvi törekvései felháborítják Bécsot és a szászokat egyaránt. Zillich nyíltan kimondja, hogy az ország lakosságának felét is alig kitevő magyarságnak egyáltalán nem volt joga a maga nyelvét más nemzetekre ráerőszakolni. Jellemző ez a fel fogás, mely megütközik azon, hogy egy nemzet a saját országában a saját nyelvét óhajtja vezető szerephez juttatni, még hozzá a nemzetiségek nyelvének tiszteletben tartásával. Dehát e törekvés és a demokratikus eszmék hangoztatása között fennálló »ellentét egy újonnan öntudatra kelt nép előtt, mely először érezte magát Európa szellemi áramlataiban, nem állhatott tisztán« (85). Eltekintve e megállapítások egyéb vonatkozásaitól, kissé meglepően hat számunkra az a beállítás, hogy a magyarság csak a XIX. században jutott az európai eszmék sodrába. Zillich sajnálatosan összeveteszi szláv és román nemzetiségeinket a magyarsággal. Pedig még azok európai kapcsolatai is mélyen belenyúlnak az előző századokba. A magyar nemzeti álláspont a hazai németséget is magával ragadta. »A magyarországi németek százezrei, természetesen a politikailag élesen látó szászok kivételével, tragikus elvakultságukban szintén a magyarok nemzeti céljait támogatták. Ennek következménye, hogy a tulajdonképpen Magyarország német polgársága rövid évtizedeken belül nagy részben a magyarosítás áldozatává vált« (86). E fogalmazás is világosan mutatja, hogy a német polgárság saját akaratából és meggyőződéséből lett a »magyarosítás áldozata«. Mindebből az következik, hogy az akkor száz-százötven éve betelepült német elem lelkét teljesen átítatta az a magyar közösség-élmény, amely a hétszáz éve közöttünk lakó szászok számára idegen és ismeretlen maradt. Jellemző az a néhány sor is, mely a magyar szabadságharcról szól: »A nyugateurópai háborúk a XVIII. és XIX. században nem érték el a Dunamedencét, mely, belső zavargásoktól megkímélve, 1848—49-ben csupán egy magyar felkelés pusztításától szenvedett« (77).

A kiegyezés utáni idők erős megpróbáltatásai ellenére is bevallja szerzőnk, hogy a századforduló táján a magyarok és szászok közötti viszony »feltűnően megjavult« (91). A világháború közös küzdelmei után azonban nagyot fordult a kocka. A szászok az 1918

¹⁶ Teutsch Friedrich: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. Hermannstadt, 1907. II. köt. 240—241. l.

december 1-i gyulafehérvári gyűlés román határozataiban bízva »és az alapos változás felismerésében, kinyilvánították Romániához való csatlakozásukat« (94). A nyugati eszme és európai öntudat századokon át tántoríthatatlan bajnokai a kényszerítő körülmények hatása alatt így illeszkedtek bele önszántukból a keleti ortodoxia által elég kétségesen biztosított állami keretek közé.

A román és magyar viszonyok közti különbséget azonban maguk a szászok is érezték. Erről Zillich könyvében is olvashatunk néhány tanulságos megjegyzést: »Most tehát Erdély egy olyan fiatal államhoz tartozott, melyből hiányoztak azok az alkotásra képesítő hagyományok, melyek Magyarországot is formálták. Fájdalmasan érezték a szászok a keleti uralkodási módot azoknak a hivatalnokoknak a viselkedésében, akik rövidesen megjelentek körükben. Gyakran hiányos képzettségük és tudásuk következtében, ingadozó jogi szemléletük és megvesztegethető hivatalvezetésük folytán a jólberendezett életbe az a balkáni szellem tört be újkori enyhített formában, amely a török időkben már egyszer körülvette Erdélyt. Amit hivatalnokok és zsandárok, politikusok és pecsenyészimatolók a következő két évtizedben túlkapasokban véghezvittek, mindabból csúnya és bőséges fejezetet lehetne összeállítani« (94).

A legújabb eseményekre nem térünk ki, csupán a befejezés egy mondatát kell még kiemelni. Miután Zillich a szászok érdemeit és eredményeit utoljára elismétli, Erdély egymás mellett élő népeit így jellemzi: »Kialakulatlan, balkáni életforma, felületes városiaság néhány unalmas, történelem és színvonal nélküli helységben, régi értékes polgárság a német városokban, kezdettől fogva rend a várakban és községekben... ezek mozgatják itt az életet« (104). Hadd idézzük feleletképpen a Besztercei Hírlap ezévi július 25-i számának vezércikkét: »Hogy Erdélyben Kolozsvárunk és Marosvásárhelyünk is van, hogy kisebb városainkban is tisztességes szellemi élet pezseg, — hogy az erdélyi magyar irodalom európai viszonylatban is büszkeségére válnék bármely népnek, — hogy pl. székely falvaink vagy Kalotaszegünk tisztaságban, rendben, színvonalban semmivel sem alábbvaló egyetlen nép falvainál sem és mégis ízig-vérig különbözök a mi szemünkben rideg szász falvaktól, — erről és ezer hasonlóról bizony egy szó sincs a könyvben, mely így Erdélyről beszél — Erdély nagyobb része nélkül.«

EGY KÖNYVRŐL, mely a szászok történeti szerepét és hivatását tárgyalja, természetesen nem lehet a magyar viszonyok aprólékos taglalását kívánni. A nemzeti történetírás elsősorban a szóbanforgó nemzetéről ad képet. Kifogásaink ezért Zillichnek csak a magyar történelemben való tájékozatlanságát illetik. A Dunamedencében lakó egyetlen nép sem feledkezhetik meg arról, hogy itt államalkotó és egységbe kovácsoló nemzet a magyar volt. Ennek a ténynek elhallgatása vagy elferdítése nemcsak a magyarságról nyújt szükségképpen hamis képet, hanem az illető nemzetiség értékéről, eredményeiről és történeti jelentőségéről is. El kell ismernünk, hogy Zillich magatartását sokban magyarázza egy általános, magyar és szász részről egyaránt elkövetett hiba: az, hogy történetírásunkban

egymásról eddig nem igen vettünk tudomást. A két népnek a múlt század óta fellendült történettudományi kutatásai legnagyobbbrészt csak a saját nemzetük multját vizsgálták és az érintkezési felületeket legfeljebb csak futólag érintették. Az újabb törekvések e szempontból is az előrehaladás reményével töltenek el.

Kétségtelen, hogy Zillich véleménye nem azonosítható a német-ség véleményével. Mégis kettős meggondolás készített arra, hogy könyvének megállapításaival foglalkozzunk. Az első az, hogy a gyönyörű kiállítású, kitűnő stílusban megírt könyv a népszerű »Die blauen Bücher« sorozatban jelent meg, tehát olcsósága és nagy példányszáma (20.000) következtében sokak kezébe jut el, akik többsége nem otthonos a Kárpátmedence történetében és különleges viszonyaiban. Ezek számára veszedelmessé válhatik e könyv, mert annak egyoldalúságait észre nem veszik s így az egész magyar történelemről ferde kép rögződik lelkükbe. A másik ok az a tisztelet és nagyrabecsülés, melyet mi magyarok a hazai és birodalmi német-ség iránt érzünk. Ez a tisztelet és barátság megengedi, sőt megkívánja az őszinteséget, melynek a két nép életéből minden félreértést és nehézséget ki kell küszöbölnie. Csak ilyen becsületes nyíltsággal küzdhetünk igazán eredményesen és felelősséggel a közösen áhított új Európáért.

ENTZ GÉZA

MAGYAR FIGYELŐ

II. RÁKÓCZI FERENC EMLÉKEZÉSEI SZABADSÁGHARCÁNAK MEGINDULÁSÁRÓL

Javaslataim nehézkes tárgyalása között telt el lengyelföldi bujdosásom két esztendeje.

Míg ezek így folytak, a magyar népet zsarolták, nyomták és az adók hihetetlenül növekedtek. Parancs ment, hogy a vármegyék tizenkétezer katonát állítsanak ki; ezeket Itáliába és a Birodalomba vetették volna. Az országban bőven van só; árát a vámokkal mégis úgy felemelték, hogy a szegény nép kénytelenségből sótlanul ette kenyerét. A kemény bánásmód mellett számtalan fajta visszaélés és sikkasztás tenyészett. A só- és vámhivataloknál egyre szaporították az öröket. Ezek olyan nagyon kegyetlenkedtek, hogy a rendeletek áthágói erdőbe, hegyekbe rejtőztek, elannyira féltek és riadoztak a kínzástól és büntetéstől, irgalomra reményük se lehetett. Számukat szaporították munkácsi hercegi uradalmam jobbágyai is.

Ennek az esztendőnek tavaszán érkeztek Lengyelországba első küldötteik, megtudakolni, élek-e még: Bige László nevezetű, meg egy orosz pap. A határvidéken bolyongtak, mígnem kósza hírből hallották, hogy Brezánban vannak néhányan magyarok. Ide indultak hát és a hosszas keresés végén mégis rámakadtak.

Elmondották, hogy a nép végső nyomoruságba került. A kétségbeesés fegyvert ad kezükbe, csak szánjam meg állapotukat s ígérjek nekik valamiféle segítséget. Hiszen az országban, a helyőrség kivételével, csekély számú császári csapat van. A Montecuccoli ezred is már parancsot kapott, indul Itáliába. Csak valami kis segítséget kellene ígérnem, akármilyet, a népet könnyű lenne fegyverre hívni. A nemesség bizonyára csatlakozik, a megyék által kiállított csapatokkal együtt: ezek most szerte kóborolnak az egész országban, hogy ne kelljen elhagyniok hazájukat és tűzhelyüket, mert erőszakkal vitték őket katonának. Nyomban fel kellene szítani a szabadság reményét, hogy a fegyverbíró emberek ne kényszerüljenek az ország elhagyására.

Ezt javallotta a nép. Valamennyire hebehurgyaság volt, erre hagyatkozni oktalanság lett volna. De teljességgel elvetnem se volt szabad. Ezért tanácsot tartva Bercsényi gróffal, elhatároztuk, hogy beküldjük egy emberünket, bizonyosodjék meg a híradás valóságáról. Különösképen pontosan tudakolja ki a tiszántúli nép hangulatát és titkos mozgolódását.

A grófnak egy lovását szemeltük ki erre a célra. Fiatalember volt, értelmes, jótermészetű, hűséges. Hitet kellett tennie a nép előtt arról, hogy még élek, közel vagyok és készen állok segítségükre, ha bizonysgom lenne az ő készségük, engedelmességük, közreműködésük és hűségük felől.

A legény két hónap alatt bejárta jószágaim nagyrészét s a tiszántúli vidéket. A nép Pap Mihályt adta mellé kísérőtársul.

Alig tudta elmondani, a szeretet és lelkesedés milyen megnyilatkozásaival fogadták mindenütt. Egyéb se kell már, csak parancsot és zászlókat küldeni, hogy a fejetlen sokaság sorakozzék. Egy részük már úgyse győzte a nyomoruságot s a várakozást a késedelmező váltságra: elvonult a hegyekbe s parancsot vár.

Az ügy annyira nekilendült s a nép hangulata oly kedvező volt, annyi lelkesedést mutatott, hogy úgy ítéltük, cselekednünk kell, amíg a lelkek hevíülnek. Néhány lobogót készítettünk s küldötteinket igazolásul kiáltványokkal láttuk el. Én meg Bercsényi gróf irtuk alá s segítséget ígértünk ezekben. Szigoruan meghagytuk, addig ne bontsanak zászlót, míg újabb parancsot nem kapnak. Ne prédálják a nemeseket. Hadicsellel azonban kerítsenek kézre néhány pontot, melyet a németek rosszul őriznek.

Szükségesnek láttam, hogy Bercsényi gróf menjen rögtön Varsóba, ha kell, onnan Danzigba, tárgyaljon de Bonac márkival (Franciaország képviselőjével), közölje vele, mit végeztünk és beszélje rá, segítse valami nagyobb pénzüsszeggel fontos vállalkozásunkat, melynek nagy kihatásai lehetnek.

Körülbelül tizenöt nappal Bercsényi gróf távozása után — értesültem, hogy több magyar nemes érkezett Lembergbe. Féltem, hogy jöttük híre elterjed, hát rögtön Drosdovicére hívtam őket.

Jelentették, hogy küldötteink érkezten s a lobogók láttára, pártfogásom reményében az egész nép úgy fellobbant, hogy tovább nem tartóztatta magát. Fegyvert fogott s egy lélekkel összesereglett, hogy az idegen járom alól felszabadítsa hazáját, családját.

Majos volt a fejük, ki újdón jött Pap Mihállyal. Vitéz, de szegény nemesember volt. Jelentette, hogy többbezernyi népség, megfegyverkedvén, a határon várja jöttömet. Nevükben kérnek engem, ne hagyjak el ekkora sokaságot, melyet a segedelembe vetett reménység bizodalma ösztönzött a végső lépésre. Nincsenek hijján bátorságnak, vitézségnek, hogy teljesíthessék, ami parancs: vezér kell csak nekik, aki parancsoljon tüzükkel, lelkesedésükkel. Számuk napról-napra nő és tovább tétlen nem maradhatnak. Ezért jött el társaival, hogy elkísérjen, vagy vigye újabb parancsaimat. Ime, ezt üzente küldötteivel a nép.

Nem helyeselhettem a kifejezett parancsom ellenére kezdett zagyva vállalatot. A lengyel országnagyok által ígért segítség még késett. Pénznek szükében voltam s vajmi kevéssé bíztam a reménységben, mellyel a francia követ tartott. E tekintetben tehát mindenfelől nehézségek mutatkoztak. Helyzetem bizonytalan volt. Minden indulásom ellen szólt. A halogatás azonban veszéllyel járt amiatt, amit a nép állapotáról jelentettek.

Tudtam, hogy a nép heve nem tarthat sokáig s ha az első tűz lelohadt, a második nem lobban olyan magasra. Megfontoltam: ez a nép segítségembe vetett hittel kelt fel. Oktalanul cselekedett és parancsom ellenére. Mégis, ha szétverik — nem saját oktalanságának fogja tulajdonítani. Engem vádol majd, hogy cserben hagytam szükség idején.

Döntöttem: hívságos dicsőség, szabadság- és hazaszeretet, nagylelkűség vezérelt s a lelkiismeret szava. Ügyem igazságába és Isten oltalmába vetett bizalommal, könnyek és ölelések közt búcsúztam barátaimtól.

NEHÁNY SZÓ A KATONAI DÖNTÉSRŐL

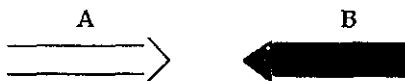
Bevezetőben hangsúlyoznunk kell, hogy a mai kor háborúja totális háború. Félmegoldások — az ellenség ellankasztása, megegyezéssel békére törekvés — nem vehetők számításba. A totális háborút megsemmisítő céllal vívjuk s ehhez a nemzet teljes erőfelfejtése szükséges. A megsemmisítés célzatával vívott, abszolút háború az ellenséges haderő teljes felmorzsolásával, az ellenséges ország életfontosságú részeinek elfoglalásával, a lakosság ellenálló akarátának megtörésével az ellenséget harcképtelenné teszi és a győző akarata szerint kötött békét eredményez.

Ennek az elvnek át kell hatnia a nemzet egyetemét. Meggyőződésé kell válnia, különben katonai vonalon megnyerhetjük a háborút, de gazdasági és szellemi téren elvesztjük s 1918-hoz hasonló módon pusztulásba taszítjuk a nemzetet.

Ennek előrebocsátása után ismertetjük a katonai döntés formáját és lényegét.

A nemzet céljai érdekében kifejtett többé-kevésbé hosszadalmas békés kísérletek s rendszeren már korábban megkezdődött gazdasági háborús jelenségek és erőteljes propaganda, azaz szellemi háború után kezdetét veszi a katonai háború. A mozgósított haderők felvonulnak, megindulnak a hadműveletek és a csapatok megvívják harcukat, ütközeteiket az ellenséggel.

Hogyan kell vezetnünk a csatát, hogy az ellenséget a háborús célnak megfelelően megsemmisítsük?

Ha »B« megsemmisítő csatára akarja kényszeríteni »A«-t, azt csak úgy érheti el, ha az ellenség nem tudja kivonni magát csapásai alól. Körül kell tehát kerítenie. A

teljesen körülzárt ellenség győzelmi akarata megrendül, mert reájön, hogy nincs menekvés. Maga a bekerítés még nem megsemmisítés, azzá válik azonban a hadvezér és a hadsereg erkölcsi és katonai fölénye folytán. A bekerítésből indul meg a tervszerű központias támadás, amely a körülzárt ellenséges tömeg felszeletelésére és megsemmisítésére vezet.

A megsemmisítés nem jelent szükségképpen tömegmészárlást. Ha az ellenség, a harc reménytelenségét látva, leteszi a fegyvert — a megsemmisítést elértük. Művelt népek háborújában szinte elképzelhetetlennek látszott, hogy a felelős vezetők annyira híjjával legyenek minden emberi érzésnek és belátásnak és lelkiismeretfurdalás nélkül vigyék pusztulásba a körülzárt tíz- és százezres tömegeket — mint azt az oroszok ma teszik.

Míg a hadtörténelem klasszikus értelmében vett megsemmisítő csatát 1939-ig alig tud felmutatni — Cannae (Kr. e. 216), Sedan (1870—71) és Tannenberg (1914) — addig a németek az új világháborúban egymás után mutatják fel a legtökéletesebb megsemmisítő csatákat. Ebben a kérdésben vitéz Magyarósy vezérőrnagy véleményét, amelyet épp Kolozsvárt megtartott előadásában fejtett ki, teljességgel magunkévá tehetjük: A multban nem volt meg elegendő számban a támadónak az a harceszköze, amellyel az ellenség visszavonulását elvághatta és a megsemmisítés egész tartamára helyhez rögzíthette volna. Az 1914—18-as világháborúban is az volt a helyzet, hogy a támadó a kiterjedt arcvonal valamelyik részén elért sikert csak a gyalogmenet sebességével tudta tovább fejleszteni, míg a védőnek a visszavonuló, vagy a siker feltartóztatására szánt csapatai a vonatok sebességével s így idejében mozgathattak.

Ma a repülő messze hátul, az államerődítések vonalai mögött szétrombolják a vasutakat és uta-

kat és ezzel a nagyszabású ellentámadásra szánt ellenséges erők csapatmozdulatait a gyalogmenet sebességére csökkentik. Az ejtőernyősök több seregtestnyi erőben függőleges átkarolással birtokba veszik az előnyomuláshoz szükséges legfontosabb hidakat és útsomópontokat s így biztosítják azok sérthetlenségét. A páncélos seregtestek rést törnek az erődvonalakon és az ejtőernyősök által biztosított hídon át. Napi 120—150 kilométerrel előretörve az ellenség hátába kanyarodnak, azt helyhez rögzítik és a felmentésre siető erőket visszatartják. Ezek a támadó fegyvernemek a földierők zöméből alkotott túlsúly gyors ütemű támadásával együttműködve biztosítják azt, hogy az arcvonal egyik részén elért siker nagyobb sebességgel legyen fokozható a teljes bekerítésig és megsemmisítésig, mint ahogy a védőnek a siker meggátlására szánt csapatai mozognak.

Ez a mai kor megsemmisítő csatája.

Előljáróban említettük, hogy a hadicél egyik követelménye az ellenséges ország vitális területének elfoglalása.

Ezzel a követelménnyel szorosan összefügg a súlyvonal fogalma. Az egyes államok súlypontja alatt a háborús gazdálkodás központjait értjük. Támadásunk ezek felé irányul. Ez az irány a súlyvonal.

Ez a törekvés természetes, mert az ellenség elsősorban a súlypontok védelmére törekszik s a döntő csatát itt remélhetjük. Magától értetődik, hogy az ellenség számol a súlyvonalon bekövetkező támadással s igyekszik ellenrendszabályait megtenni. Ezt legkönnyebben a súlyvonalra viszonyított oldalállásokból érheti el.

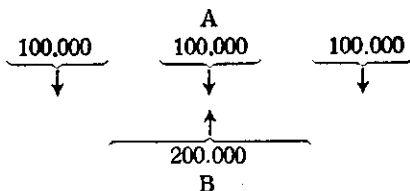
Az oldalállásnak tagadhatatlanul meg vannak a formai előnyei, mert az ebből irányított támadás az ellenség oldalába, hátába vezet. Ha a formai előny a tetterős vezetéssel párosul, akkor fordított arcvonalú csatára kerül a sor, ami nehéz kö-

rülmények között vívott — döntő csata.

A bekerítéssel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy aki bekerít, annak oldala és háta érzékeny. Hátbatámadható és hátba is támadják. A megsemmisítő győzelem nagy kockázattal jár, de ezt a hadvezérnek vállalnia kell.

A megsemmisítő csata fogalmához tartozik a külső és belső vonal ismerete.

Két fél küzd egymással:

»A« számszerűleg fölényben, »B« jobban összetartva, a vezető kezében van, kisebb kiterjedésben — »A«-nál rövidebb, azaz belső vonalon — működik.

A külső és belső vonal előnyei és hátrányainak vitatása közben valósággal iskolák keletkeztek s mindegyik a saját nézetének helyességére esküdött. Belső vonalon harcoltak a központi hatalmak 1914—18-ban, Szerbia 1941-ben. A belső vonal előnye, hogy a szétválasztott, vagy különálló erőket egyenként megverheti. Hátránya, hogy központias támadással beke- ríthetik.

Ma azt kell mondanunk: az áll a belső vonalon és az rendelkezik a belső vonal előnyeivel, aki erőit jobb közlekedési hálózata és harc- eszközei folytán hamarabb össze tudja fogni. Mindenesetre az a fél fog győzni, amelynek jobb a had- vezére és jobbak a csapatai.

Az eddigiekből is kidomborodik, hogy a katonai döntést minden for- mától mentesen a hadvezér láng- esze, tetterős, kezdeményező me- részsége és a kiválóan képzett csa- patok erkölcsi fensőbbsege bizto- sítja.

Almay Béla

A FRANCIA-ANGOL VISZONY LUCHAIRE KÖNYVÉBEN

A most dúló háború azt a történelmi folyamatot viszi előbbre, amely meg-megújulóan a Nagy Károly birodalmát szétforgácsoló verduni szerződés óta Európa politikai és szellemi egységesítése felé halad. Nehéz lenne ennek a folyamatnak a történetét megírni, mert az európai történelem során nem nyilvánulhatott meg mindig gáttalanul ez a törekvés. Amde a mai háborúból és annak mérhetetlen kihatásából teljes világossággal bontakoznak ki előttünk a megvalósulás felé haladó európai egység körvonalai.

Az egység kialakulásának mind- eddig legfőbb kerékkötője Anglia volt, hegemoniára törő és eszközeiben nem válogatós magatartásával. A százéves háború óta Angliának legfontosabb törekvése abban merült ki, hogy megakadályozza az európai egység-törekvések megvalósulását. E cél érdekében minden eszközt felhasznált: hol a fegyveres erőt, hol a diplomáciai fondorlatot, hol pedig az államok gazdasági és tekintélyi versengését. A Horatiusok és Curiatiusok régi taktikájával megszerezte riválisai legszebb és leggazdagabb gyarmatait és összezúzta az V. Károly uralkodása alatt félelmetesen megnövekedett spanyol hegemoniát; halálos csapást mért Napoleon már-már valósággá váló európai birodalmi törekvéseire; akadályokat gördített a cári Oroszország terjeszkedése elé, meggátolta a francia gyarmatbirodalom kialakulását s vigyázott arra, hogy Olaszországnak se sikerüljön a nyugatafrikai gyarmatbirodalom megteremtése. Az első világháború kirobbantásával pedig a német terjeszkedési szándékon kívül az európai egység-törekvések újabb megnyilatkozását fojtotta vérbe s e törekvések érvényesülését a megalázó békediktátummal két évtizedig késleltette. Világhatalmi törekvéseit a »felszabadítás«

hangzatos cégérével álcázta s így idézte elő Dunkerquet, a második Compiègnét és Dakart s azt a szörnyű romlást, amelynek ártmányában most lelkiismeret vizsgálatot tart az európai művelődés egyik letéteményese, sugallója és hordozója: a francia nép.

Ennek a nagy lelkiismeretvizsgálatnak megrendítő eseménye az angol-francia viszony leplezetlen és őszinte feltárása. A kérdésnek már egész irodalma van. Kiadványai közül ezúttal Luchairenek »Az angolok és mi« című könyvét vesszük vizsgálat alá. (Jean Luchaire: Les Anglais et nous. Édition du Livre Moderne. Paris, 1941.)

Luchaire, aki Briandnak, az európai föderációs egység gondolatvivőjének volt belső munkatársa, megrendítő módon számol be könyvében arról a szerepről, amelyet Anglia a versaillesi békekötéstől Laval megbuktatásáig vitt. A francia író a következő, őszintén kimondott és rögtön történelmileg bizonyított tételre építi könyvét: »Anglia hatalma és politikája mindenkor az európai államok szétforgácsoltságára és azok egymásközi versengésére alapozódott és erre alapszik a jelenben is.« Határozottan állítja: »annak, hogy a balsikerű versaillesi békeszerződést nem helyesítették egy európai egységesítő politikát szolgáló paktummal, egyedül Anglia merev ellenkezése az oka« (23).

Rövid történelmi visszapillantást ad Anglia európai egységellenes mesterkedéseiről, majd szószertint közli egy tanulmányát, amely 1929-ben jelent meg a Nôtre Temps című folyóiratban. Ennek a tanulmányának az érdekessége az, hogy a szerző meglepő éleslátással előre jelzi benne, hogy mi lesz a következménye Anglia Európa-ellenes politikájának. »Anglia ismerte fel először, hogy a politikai és katonai egyeduralomnál sokkal fontosabb, sőt egyedül üdvözítő a gazdasági egyeduralom. Aki gazdaságilag nélkülözhetetlenné tudja tenni magát a nagy emberi közösség számára,

azé a hatalom. London a XVII. század óta rendszeresen alkalmazta ezt az elvet. Ezért nagyobbodott és erősödött az angol birodalom s omlott össze a spanyol s vesztette el Franciaország leggazdagabb gyarmatait. Érdekszülte kapcsolatok keletkeztek a Dominiumok és Anglia között, miközben a mesterségesen keltett érzelmi és politikai kötelékek megszakadtak Madriddal, Páriszal. A XIX. században Anglia fénykorát élte. Az angolok a föld kihasználható területeinek legnagyobb részét magukévá tették. A világkereskedelem háromnegyed részét ők tartották a kezükben és ők hiteltek a legtöbb európai államnak. London volt a világ gazdaság középpontja. Az 1914-es háború alapján rázkódtatta meg ezt az évszázados gazdasági hatalmat — írja Luchaire.

Ezután vázolja az első világháború döntő jelentőségű kihatásait Anglia könyörtelen gazdasági hegemónia-politikájára. Megállapítja, hogy Versailles után »a gazdasági, tehát a politikai tengely Londonból New-Yorkba tolódot át, Ázsia lassankint elhárítja magát az európai befolyást, Anglia pedig szembe találja magát egy új világ gazdasági hatalommal, az Egyesült Államokkal, amely már kicsavarta az Empire kezéből a hatalom zálogát, a tengerek feletti korlátlan uralmat«. És Anglia ahelyett, hogy az európai egység szolgálatába állította volna megnyirbált tekintélyét s látszólagos győzelmével járó konszolidáltságát, előbb aknamunkát indított a növekvő német jóvátételi igény ellen, majd behálózva Franciaországot a »német veszedelem« állandó hangoztatásával, 1939 szeptemberében, a francia nép többségének szavazata nélkül, háborúba kergette a készületlen Franciaországot. »Ma már mindenki tudja — írja Luchaire — a vichyi nemzetgyűlés nyilatkozatából, hogy a háborút nem szavazták meg az 1875. alkotmány előírása alapján.« Ezután az 1939. augusztus 28-tól

szeptember 2-ig lezajlott sorsdöntő napok hiteles történetét írja meg Luchaire. Ebből kitűnik, hogy Laval, Marcel Déat és Gaston Bergerey mindent megpróbált, hogy Franciaországot megmentse a háború borzalmaiktól. Chamberlain, Halifax és az angol kormány, továbbá Coulandre nagykövet hajthatatlan-sága miatt azonban a katasztrófa megkezdődött. A többit már minden újságolvasó tudja. Ismeretes az is, hogy az összeomlást követő napon, amikor már egy angol katoná sem volt Franciaország területén, az angol kormány azt a javaslatot tette Franciaországnak, hogy mondja ki az egyesülését Angliával, mert így még» megmentheti magát.« Pétain azonban a Németország felé lengetett fehér zászlót választotta. »Elhatározó tett volt. Egy megvetésre méltó multtal való szakítás és egy új jövő felé való elindulás jele volt ez a fehér zászló. Franciaország talán még fel sem mérte ennek a tettnek a jelentőségét. De azok, akik egy többszázados nemzeti élet útjába beleilleszteni igyekeznek egy történelmi nap jelentőségét és értékét, azok gondolkozhatnak ezen a napon. És meg fogják érteni, hogy mit jelent 1940 június 16.«

Az utolsó »békebeli« július 14-én, a franciák nagy nemzeti ünnepén, a Champs Elysées tankoktól hemzsegő s angol gárdisták menetelésétől hangos sugárútján, a francia és angol himnusz egybekomponált hangjaira vonult fel a világhatalmi maffia németellenes hangulatában látszólag testvérré s az angolok »örök barátjává« kikiáltott francia hadsereg... Majd kitört a háború s a »barátság« hajótörést szenvedett a dunkerquei tengerparton s az ámitásról lerántotta a leplet Compiègne. Azóta egy nép a jobb jövődő formálásán dolgozik. Felméri, újraértékeli multját és őszintén szembenéz »örök barátaival«. Luchaire könyve egy ilyen őszinte pillantásból fakadt.

Heszke Béla

HÁBORÚ ÉS NÉPSZAPORODÁS

A népmozgalom kedvező vagy kedvezőtlen alakulása igen sok tényező függvénye. Egyik legerősebb tényező, mely a természetes szaporodás arányszámát kétirányú hatásával csökkenti — a születési szám fogyását, a halálozási szám növekedését idézi elő — a háború. A háború a nemzet vagy ország életében mindig emberanyagvesztéssel jár.

A veszteség nagysága kellő intézkedések megtétele nélkül egyenes arányban van a háború tartamával és annak hevességével. Nemzetünk életében elhatározó szerepe volt éppen a folytonos háborúskodásnak, mely akadályozta a normális szaporodást és előidézte azt, hogy aránylag sokkal kisebb mértékben nőtt a számunk, mint azt még a mohácsi vész előtti magyarság számához viszonyítva is várni lehetett volna. A mohácsi vész előtti magyarság száma semmivel sem volt kisebb az angolok akkori számánál és ma a különbség óriási. Megállapított tény, hogy ez óriási számbeli különbségnek is főoka a Nyugat és önmagunk védelmében viselt temérdek háború. Súlyos történelmi feladatunk teljesítése közben mindig újabb és újabb véráldozatra kényszerültünk.

A háború okozta embervesztéssel foglalkozva, *Dr. Kovács Alajos*, a Magyar Statisztikai Szemle 1942. áprilisi számában közölte, »A világháború és az emberanyag« című tanulmányában hangsúlyozza, hogy a nehezebben pótolható veszteséget nem annyira a harcok során elesettek és a frontmögötti háborúban életüket veszített polgári egyének idézik elő, hanem inkább az a tény, hogy a háború miatt családi körükből kiragadott, a harcokban résztvevő katonák (a szaporodás szempontjából elsősorban tekintetbe jövő produktív korcsoport) révén a születések ezrei és százvezrei maradnak el.

Akik a harcok során életüket veszítik, azok jelentik a nemzet tényleges veszteségét. E veszteség hatása azonban sokkal rövidebb és kisebb mérvű, mint a születések elmaradása folytán előállott veszteség hatása. A tényleges veszteség megbolygatja a korcsoportok és különösen a nemek közötti egyensúlyt, a produktív férfiak korcsoportjának a rövására.

Igen élenken szemlélhető ez akkor, ha Magyarországnak az 1914—1918. évi első világháború okozta tényleges veszteségét vizsgáljuk. A produktív korcsoportokhoz tartozó férfiak száma annyira megfogyatkozott, hogy az addig alig érezhető nőtöbblet mértéktelenül megnövekedve, számtalan más társadalmi baj okává lett.

A korcsoportokon belüli nemi egyensúly eltolódását adja az alábbi táblázat:

	Jutott 1000 oldalt jelzett korú férfira (fiúra) nő (leány):		
	1910- ben	1920- ban	1930- ban
5 évnél fiatalabb	991	973	985
5—9 éves	992	998	976
10—14 éves	922	994	973
15—19 éves	1024	1017	1018
20—24 éves	1045	1158	1018
25—29 éves	1009	1194	1011
30—34 éves	1022	1190	1074
35—39 éves	1003	1136	1163
40—44 éves	1002	1108	1171
45—49 éves	975	1034	1125
50—54 éves	1009	1020	1111
55—59 éves	974	983	1050
60—64 éves	1067	1045	1043
65—69 éves	987	1022	1032
70—74 éves	1063	1113	1082
75—79 éves	1085	1084	1098
80 évnél idősebb	1240	1245	1282

Ha vizsgálni akarjuk most már azt, hogy a háború az egyes korcsoportokat mennyire rostálta meg, akkor a felvett korcsoport 1920-as nemi arányát az 1910-es adatoknál a tíz évvel fiatalabb korcsoportúak

nemi arányához kell hasonlítanunk. E hasonlítás eredményeként látható, hogy a háború a 25—29 éves korcsoportot érintette leginkább, azokat, akik a háború kitörésekor 19—23 évesek voltak. Itt a nőtöbbség ez összehasonlítás szerint 170-nel nőtt 1000 férfira számítva, 10 év alatt.

A tényleges veszteség e hatása azonban még mindig nem tekinthető olyan súlyosnak, mint a fennebb említett másik, mely a születések elmaradásának következménye. E veszteség nem látszik, különösen kezdetben nem, de csakhamar észreveszi a statisztika, amikor a háborús évfolyamok gyermekszegénysége miatt gyermekfel-szerelési cikkeket, játékszert gyártó üzemek megszűnését, iskolák bezárását könyveli el. Sokkal érezhetőbb mutatkozik e veszteség később — mikor az évfolyamok a produktív korosztályba lépnek — munkás-hiányban, katonahiányban és a há-zasságra lépőknek kis számában.

Az első világháború harmadik évében már *majdnem minden résztvevő államban felére csökkent a születések száma*, ami egy 15 milliós és 20 ezrelékes születési arányszámú népnél egy év alatt 150.000 születés elmaradását jelentette. És a születési arányszám nemcsak a háború harmadik évében esett, hanem már a másodikban is és pedig *Magyarországon még a felénél is kevesebbre*. Akkor még nem rendelkeztek az államok ily természetű tapasztalatokkal és nem is tettek meg semmi intézkedést a jövő generáció érdekében, melynek elmaradása hosszú évtizedekig érezteti hatását és talán sohasem pótolható vesztesége marad a nemzetnek.

A most folyó háború embervesztésének felmérése még korai volna, mégsem érdektelen azonban dr. Kovács Alajos jelzett tanulmányának statisztikája alapján megvizsgálni az első két háborús év közvetett hatását az egyes országok népmozgalmának tükrében:

A l l a m (terület)	Elve születések		Halálozások		Természetes szaporodás	
	1939	1940	1939	1940	1939	1940
	e z e r l é e k r e					
Belgium	15,4	13,4	13,9	16,0	1,5	—2,6
Bulgária	21,4	22,4	13,4	13,5	8,0	9,0
Dánia	17,8	18,4	10,1	10,5	7,7	7,9
Franciaország	14,6	13,3	15,3	13,2	—0,7	—4,9
Németalföld	20,6	20,8	8,6	9,9	12,0	10,9
Németbirodalom	20,4	20,4	12,6	13,0	7,8	7,4
Cseh-Morva védnökség	14,7	16,8	13,0	13,4	1,7	3,4
Magyarország	19,1	20,3	13,5	14,4	5,6	5,9
Norvégia	16,0	16,3	10,1	10,7	5,9	5,6
Olaszország	23,4	23,1	13,2	13,5	10,2	9,6
Portugália	26,4	25,0	15,4	16,0	11,0	9,0
Románia	28,8	26,3	18,7	19,2	10,1	7,1
Svájc	15,2	15,2	11,8	12,0	3,4	3,2
Svédország	15,3	15,0	11,5	11,4	3,8	3,6

A fenti táblázat még csak a háború első két évének eredményét rögzíti, korántsem alkalmas végleges következtetések levonására, de szembeötlő azonnal Franciaország és Belgium születési arányszámá-

nak esése. Svédország kivételével ugyan Európa-szerte általánosan emelkedett a halálozási arány, ami azonban a természetes szaporodásnak olyan feltűnő romlását nem okozta, mint a fenti, két államban.

Belgiumban a természetes szaporodás helyett a népesség fogyása állott be és az azelőtt is fogyó népességű Franciaországban 1940-ben a népmozgalom eredményei ijesztő mértékben negatívvá váltak. Az első két év eredményei alapján (Finnország, Spanyolország, Jugoszlávia, Nagybritannia és Oroszország adatai hiányzanak), Franciaországot és Belgiumot sújtotta legérzékenyebben a háború. Érdekes, hogy a kezdettől fogva háborúban álló Németbirodalomban az 1940. évi születések arányszáma semmit sem változott. Bizonyítéka ez annak, hogy mindent elkövettek, a múlt tapasztalataink okulva, a jövő nemzedék érdekében.

A háború tulajdonképpeni hatását csak az 1941. évben érezte, melyre vonatkozóan dr. Kovács Alajos hírlapi közlések alapján kiszámította, hogy míg a háború közvetett hatásaként mind Franciaországban, mind Belgiumban a születések arányszámának csökkenése 33%-os, addig a Németbirodalomban csak 7%-os, Olaszországban pedig csak 6%-os.

A Cseh-Morva protektorátus területén a Németbirodalomhoz való csatolást követő évben a születések arányszáma ugrásszerűen emelkedett, ami mással nem magyarázható, mint azzal, hogy az emberekben megnövekedett a biztonságérzet, ami termékenyítő hatással van a születési arányszámra.

A spanyolországi polgárháború eredményei igen élénken szemléltetik egyrészt azt, hogy milyen káros hatással van a háború a születési arányszámra, másrészt azt,

hogy a béke visszatérése ugyanolyan gyorsan és ugyanolyan mértékben fejti ki áldásos hatását. A polgárháború harmadik évében Spanyolországban a születési arányszám 15,4-re esett a normális viszonyok között 24—25-ös arányszámról; ez a franciaországi 33%-ot meghaladó 38,4%-os csökkenést jelent. A belső háború megszűnése után hamarosan mutatkoznak a béke kedvező eredményei a születési szám növekedése terén is, úgy, hogy 1940-re a születési arány felemelkedik ismét, a normálist megközelítő 22,8-re.

A belső háború vagy a háborúban való leveretés sokkal inkább érezteti káros hatását, mint a győzelmes, az ország határain kívül vívott háború. Győzelmes háború esetében megvan a belső biztonságérzet, mely szintén elhatározó fontosságú szabályozója a születések arányszámának, erősödik a nemzet jövőjébe vetett hit az emberek lelkében és a jövő nemzedékről való gondoskodás ösztökéli adott pillanatban a harcokban részt nem vevő produktív korcsoportot.

A belső biztonságérzet erősítése mellett, elsőrendű feladata minden háborút viselő államnak, hogy a katonai veszteségeknek a lehető minimálisra való csökkentésén túlmenően a jövő nemzedék érdekében minden lehető intézkedést tegyen. Az emberanyagban való ilyen természetű gazdálkodás a veszteségek arányszámának leszorítását eredményezi és megakadályozza a nemzet normális szaporodásának feltűnőbb visszaesését.

Barát Jenő

S Z E M L E

AZ EURÓPAI SORSKÉRDÉS NÉMET MEGFOGALMAZÁSA

AZ ÉLET NAGY TANITÓMESTERE, a történelem eleve és feltétlenül igennel felel a kérdésre, hogy lehet-e európai sorsról beszélni? Oly európai sorsról, amelyben eredőinél fogva valamennyi európai nép részes. Mult, jelen és jövő alkotja minden sorskérdés sarkpontját. Ebből a szempontból semmi sem kívánczok annyira önkéntelen módon vezető elvül, mint Burckhardt híres mondása: »Tapasztalat útján nem annyira okosak (a következő eshetőségre), mint (mindenkorra) bölcsek akarunk lenni.«

Megjelenési módjában és lényegében az európai emberiség természetesen végtelenül sokféle, mégis lényeges vonások különböztetik meg minden más földrészt lakó embertől. Mai német felfogás szerint (Weber Wilhelm) ez a tagadhatatlan tény bizonyos biológiai előzményeknek tulajdonítható. Amint minden életnek vannak azonos szervi folyamatai sokszor egyéb lényeges különbségek ellenére is, úgy az európai népek életharca, növekedése, fejlődése, virágzása, aláhanyatlása, majd talpraállása, megfiatalodása és megerősödése az élet szervi folyamataihoz hasonlóan folyik le az európai térben. Ha igaz, hogy a csataterék nevei oly gyakran ismétlődnek a történelemben, ez csak azt bizonyítja, hogy a népek életterei már korán és élesen elhatárolódtak, tehát immanens erők rejlenek a térben, amelyek a kisebb körökön belül a népek életét, s a nagy európai térben az európai életet előbbrevizsik vagy akadályozzák. Van tehát ebben a térben egy kétségtelenül tapasztalható felső egység, egy közös európai életfolyamat. Nem véletlenül törtek ki például az európai forradalmak is sokszor egymástól messzeeső helyeken — egy időben. Az attikai hatalom kifejlődésétől a római imperializmus világbirodalmának kiteljesüléséig bizonyos szabályosan ismétlődő hullámzást, könnyen érzékelhető ritmikát figyelhettünk meg. Wagemann Ernst megállapította, hogy »Európa konjunkturális fejlődésében« az utóbbi 250 év alatt oly »50—60 éves időközökben lezajló hullámszerű mozgás ismétlődik«, amely viszont »átlag nyolc-éves időtartamú rövidebb ciklusokra oszlik«. Ezek szerint nem is tűnik túlságosan merész vállalkozásnak a hatalmas európai életfolyamatról, mint egységesről beszélni, sőt a folyamaton belül megnyilvánuló különbözőségeket is ugyancsak erre az egységre vezetni vissza.

Egységbe torkolló sokféleség jellemzi tehát az európai teret, amelynek déli szeletét a görög geográfusok nevezték először Európának a VI. évszázadban. Ez a földrész-szelet a déli országoktól,

Herakles oszlopaitól a Kaukázusig terjedt, az egykori görög fogalmak szerint. Az európai földrész ez ismert részének egységét már a görögök az akkori emberiség tudatába emelték, s ezzel voltaképpen potenciálisan már megteremtették a földrész egységét is, éles különbséget vonva közte és Ázsia között. Görög szemlélet és alkotás alakítja ki első ízben ezt a teret, hogy majdan az északi nyelv és vér hozzájárulásával, a közös európai élet harmadik fontos alapját vesse meg.

Később az északi, nyugati és keletközéptengeri erőket egyesítő Róma válik e földrész központjává. Fejlődése és hatalomra jutása megint csak a sajátos európai történeti és életfolyamatot példázza. Róma népekfeletti principium. Sokféle színes szálból tevődik össze, részleteiben sehol sem egyforma és sohasem ugyanaz, de minden részletében egy és ugyanaz az impérium elve és akarata. Minden erőt felszív, egyesít magába, s ameddig hatalma elér, ezt az erőt, s ezt a római jelleget sugározza szét: a római akaratot és a görög szellemiséget. Ennek az impériumnak minden nagy cselekvő-vallója az egység mind szélesebb körre terjedő megvalósítását tűzte ki céljául. Cézár megkísérelte legyőzni Dél és Észak dualizmusát. Vele együtt bukott el a legnagyobb római merész álma: minden indogermánok hatalmas élet- és erőkörének egyesítése. Utódai azonban még megkísérik Cézár művének folytatását. Augusztus az Elbe felé kíván terjeszkedni, de a teutoburgi erdőben csatát veszít, s ez a pillanat döntött a »paraszti« életformájú Észak szabadsága és sorsa felett. Csupán a dunai tér déli része, Erdély válik ily módon a középtengeri római világ északkeleti várává és biztonsági övezetévé.

A közös európai műhöz és sorshoz, az északi vérhez és nyelvhez, a keleti életforma görög változatához bizonyára sok tetézéssel járult hozzá Róma. Akarata megteremtette az egyetemes impérium elvét és alakját. A középtengeri világ urává vált, s középhelyzetében rejő hivatásából kifolyólag életformát és életegységet teremtett mindenfelé a jogora alatt álló területeken. Átvette, fejlesztette, sokrétűen át is alakította a görög szellemiség hagyományát és örökségét, de el is fecsérte azt. Fejlődése, virágzása és hanyatlása a közös és törvényszerűen ismétlődő európai életfolyamatnak egyik fázisa.

NEGY ÉVSZAZADDAL az északi kelták Róma elleni támadása után, a teutoburgi erdőben a germánok megmentették szabadságukat, tisztán maradhattak meg népiségükben, s ez magyarázza meg, hogy ismét négyszáz évvel később Róma Alarik gót király kezére jutott. Megkezdődik a germán feltörés és megerősödés. Cézárnak a felső Rajnáig nyúló, s Augusztusnak még a cseh-morva részekre is kiterjedő uralma óta a germánok Kelet felé is kiterjeszkedtek és visszaszerezték a régi indogermán életteret egészen a Krimi-félszigetig. Pedig jutott germán elem bőségesen a római birodalomba is. Telepesek, katonák, tiszttek voltak ezek, de soraikból nem egy került fel a legmagasabb parancsnoki tisztségig. Ezek életformája természetesen megváltozott és közössé vált az uralmon levővel. A

germánységnek bizonyos fajta osztódása ment itt végbe, mely sok újabbkori jelenségre szolgáltat magyarázatot. Tény, hogy a szabad germániség megtartotta régi szokásait és erkölcsait, s ebben az érintetlen népiségben levő erő juttatta világfordulatokon át önmaga megtarthatásához és erejének mindig új lendülettel való kifejtéséhez. A hún támadás megfosztotta ugyan a germániséget életterének egy darabjától, de Krimben még ezután is gótok ültek meg, századokon át. Majd megindult a nagy germán előretörés Róma ellen. A világbirodalom nyomán új államok alakultak ki s a népiségüket a hosszas római uralom alatt is megőrző kelták ismét egyesülhettek a germánokkal. Ez az újbóli egyesülés okozta, hogy a germán és római világ közti nyelvhatár alig egy évezrede áll fenn, s valójában nem más, mint az alemánok és a (germán) burgundok közti települési határ. (Franciaországban a langue d'oui és a langue d'oc, ma is erre az egykori választóvonalra utal.) Ez a germán elem mentette meg tehát Franciaországban a kelta multat, az idősebb népet az alámerüléstől, de hasonló folyamatnak nyomai fedezhetők fel Spanyolországban és Olaszországban is, bár a közreműködő germán csoportokat később el is nyelte a többség. A közös európai sors német szemlélete szerint tehát részben germán vérből nőttek ismét nagygyá a római nagyság romjain keletkezett államok. Itt ismételen egy előregedett, elmúlás felé hulló világot alakított újjá a közép népének ereje. Véghezvitte a Nyugat megfiatalítását. A megfiatalítás pedig biológiai értelemben veendő: ismeretes, hogy a modern német történelemszemlélet nem egy jelenség okát kutatja és fedezi fel a vérségi biológiai fogalmában.

E történelemszemlélet szerint — az időben egyet ugorva — nem a pápaságnak a lelkek feletti uralomrajutása, s nem is a későantik kultúra mentette meg Európát, hanem a német erő munkája révén végbement megfiatalodás. A világ új korszakának ez az első alkotó ténye. Erre indult meg Franciaországban először, majd Olaszországban és Spanyolországban is sokban ellentétes, sokban pedig rokon vér kereszteződéséből az új, néppé alakulás folyamata. Ezek a kialakulóban lévő népek és nemzetek természetesen mindenütt ki voltak téve a déli kultúra késő formája és a keresztyénység hatásának, amely végül is teljes alkatukat átjárta. Weber Wilhelm egy előadásában kifejtette, hogy a germániség már ebben a korszakban felismerte, hogy a nyugati vezetőszererepre hivatott. Teoderik már szövetségben egyesítette a germán királyokat, s míg a frankok a bizánci ellenhatalomra féltékenykednek, addig a germán nemesség Nyugateurópa népei egyesítésének legerősebb erjesztője. Ez a germán vér ma is jelen van Európa majd minden uralkodóházában és még ma is akad sok olyan német, földműves, katona, polgár vagy tudós, akinek ezzel a régi nemességgel való vérszerinti összeköttetése kimutatható. A népből támadt és az élet örökös körforgásának törvénye szerint a néphez tért vissza. Ha az északi és északnyugati kelta-germán népeknél az írásbeliség legalább oly korán, mint a déli népeknél, a szóbeli hagyomány helyébe lépett volna, ma sokkal átfogóbb betekintést nyerhetnénk az európai életközösség legmélyebb alapokaiba. Mikor azonban az izlám meghódította Észak-

Afrikát és Spanyolországot, egyben véget vetett a középtengeri élet-egységnek is. A keresztyénség ekkor Észak meghódítására tört, végül 1000 körül elérte Izlandot is; ezzel szétszakította Északot és Délt, az akkor fellépett dualizmus napjainkig fennáll. Nagy Károly még egyszer megteremtette a középhatalmat, mely a déli életrendnek, a romanitásnak győzelmét jelentette a germanitas felett. A Nagy Károly-i hatalom összeomlása után azonban Nyugat végleg »francia« lett, Kelet pedig »német«. Természetesen ez a német Kelet sok mindent vett át Déltől és Nyugattól. Elsősorban is a városi életformát, a kőépítést, a plasztikus látásmódot és művészetet, s a keresztyén hitet. Mélyében és lényegében azonban nem változott meg ezáltal a németiség lénye. Belső életében majdnem olyan folyamat ment végbe, mint a görögökében és a rómaiakéban: minden sokfélesége ellenére is kiépült a közös vérből származtatható erős belső közössége, mely egyként áthatotta az egyes embert és a különféle tájat.

Ebből az élet- és közösségi érzésből született meg a gótika, a kő megzenésítése, a súlyos tagok feletti könnyű szárnyalás, az ősgermán erőből származó dinamikus életérzés, merész ívelés a germánosság és a romanitás érintkezési területén, fel a szabadság felé, küzdve a folytonosan megújuló világ egységéért. Később pedig, mint ahogyan Keleten nemzeti egyházak jutottak uralomra a lelkek felett, s védelmezőivé váltak a török és tatárbetörések ellen, ahogyan Nyugaton előállott a gallikanizmus és az anglikanizmus, úgy lépett fel a németiségben Luther és Zwingli forradalma, a protestantizmus. Az újjászületés mozgalma ismét csak erősítette a sokféleségben megnyilvánuló európai egység-jelenségeket. Erősítette és sokasította. A nagy felfedezők kitágítják az emberi látás és érzékelés határát. A közép hatalma azonban gyenge. Olaszország kisállamai aggódva örködték az erők egyensúlyának mesterséges rendszere felett. Ekkor tanította Machiavelli: Mért ne lenne az állam minden jog ősforrása? S mért ne lenne a fejedelem mindezeknek hordozója? A már kialakult európai államrendszer teljesen helyettesíti az egykori teokratikus kötöttségű egységet. Mielőtt azonban megérne ez a helyzet, még egyszer visszatér az egyetemes birodalom képe és valósága, V. Károlynak nem annyira háborúkból, mint inkább házassági politikából összerótt világbirodalma. Egy időre úgy tetszett, hogy ebben a napkeltétől napnyugtáig terjedő birodalomban még egyszer és sokkal hatalmasabban tért vissza Nagy Károly, sőt a Cézárok hatalma. De Károly csak a Nyugatot egyesítette, s nem Európát. Utódai hasonlóképpen. A birodalomnak tehát össze kellett omolnia.

Sokkal később ismét egy középhatalom felemelkedésének vagyunk a tanúi. Nagy Frigyes újra egybekovácsolja Északot. Fáradozását a középnémet zene fellendülése kíséri, az északnémet bölcsélet meghódítja az egyetemes szellemi világot, s a német költészet új szellemi formákat alkot — a nagyhatalmak egymás elleni háborúja közben. Napoleon végigvágta a világon a Földközi-tengertől Keletig. Ő mondta ki először, hogy a politika: sors. Hegel a világlelket látta benne, Fichte, mint a »nagy ember« megjelenésé-

ről tanított róla. Napoleon pedig még szerencsecsillaga hanyatlásakor is Indiára gondolt, mert Angliát Európa ellenségének tekintette és nem szűnt meg soha megdöntéséért dolgozni. A flórenci és longobárd törzsből és vérből származó Napoleon, a visszatért Konstantin, újra kísérletet tesz Európa egyesítésére saját uralma alatt. Athídalít majd minden örvényt, amíg Moszkváig elért. Itt azonban le kellett aratnia a forradalom vetését. A szabadságot óhajtó kontinens fegyvereivel Anglia javára és hasznára leverik. Anglia átveszi, sőt túl akarja szárnyalni a napoleoni művet: örökös fáradozása arra irányul, hogy megtartsa az európai hatalmi egyensúlyt. Szabadságot és egyenlőséget hirdetve uralta a tengert és építette már-már a mérhetetlenbe oromló hatalmát, Róma mintájára. Közben Oroszország megnyeri a Távolveletet, Franciaország kiépíti gyarmatbirodalmát, a kis népek kialakítják saját államait, Németország és Olaszország, a közép hatalmai késlekednek még és egységüket legutolsónak építik ki. Szellemiségben azonban már jóval korábban vezettek. A német dinamika szellemi és anyagi téren is új utakat vágott és mutatott, s ha Anglia az ipari forradalomban meg is előzte, mindaz amit a kontinensnek adott, danai-dák ajándékának bizonyult. Liberálizmusa szabadságot hirdetett és a régi kötöttséget szilárdította meg.

Ezalatt a porosz sereg kivívta a 70-es győzelmet, rendet, világgosságot teremtett, felelősségre és áldozatkészségre nevelt. Bismarck újraéledt birodalma természetesen szálka volt Anglia szemében. Minél szomjasabban kaparta össze magának a világ javait, annál erélyesebben fordult a németiség és birodalma ellen. A világháború Anglia javát látszott szolgálni, mégis talán ekkor vérzett először annyira, hogy a háború után is szenvedett miatta. És még sokkal inkább Franciaország. A középponti hatalom azonban szét-tört, Oroszország bolsevizálódott. Így akarta Kitschener, az európai sors hanyatlásának öldöklő angyala. Az európai közösség minden alapja elpusztult. A germánság másfélezredes életfolyamata ért véget. Oroszországban és Németországban végbement a meglévő formák teljes szétverése. De alámerültek lényegében az úgynevezett győztes államok is. Tömegnyomor, a születések számának visszaesése, általános előregedés, lépnek fel itten, mint ismertető jegyek. A politikában és az életben jogtalansággal és erőszakkal összekötött üres szólamhullám borít el mindent, sóvár szenzációhajszolás, üresség és kiéltség.

Ezután következett a Népszövetség korszaka. Európa a kol-dusok földrészévé változott. Briand páneurópai terve Franciaország szekere elé akarta fogni a népeket, s azzal végződött, hogy 1940-ben az angol kormányzat meghívta, hogy tagozódjék bele a brit világbirodalomba.

Ezenközben a németiség, mint a közép népe, helyzetének és lényegének ismételt és helyes felismeréséből származó akarathból megtért a saját legbensőbb lényéhez, a belső zártságához, erőben és súlyban kifejeződő dinamikájához. Feltámad most már a kérdés: mért nem volt Anglia belátóbb? Mert, hogy elszámította magát, most már egészen világos. Egyéni megítélés tárgya lehet, hogy

Anglia mai helyzete véletlen-e, vagy a kiszámíthatatlan sors műve? Az új Európa kialakulása mindenesetre megkezdődött, s a kialakítás munkájában a németiség ereje dönt és vonja meg az elhatározó vonalakat. Az egyensúly rendszere megdőlt, a dimenziók az új lehetőségekhez mérten összezsugorodtak, Európa 500 milliót meghaladó embertömegével kicsivé vált. Az elszegényedés és elpusztulás veszedelme fenyegette az utolsó óráig, míg legjobbjai feladatukra nem eszméltek. De ismét felülkerekedett az európai szellem, ismét virágzik, nagy gondolatokat termel és nagy műveket alkot. A végső kiteljesülésig semmi egyébre, mint elhatározottságra, rendre, erőre és készségre van szükség az európai élet egészének érdekében. Ez az érdek éppen most, a sorsdöntő órákban nem tűr meghátrálást. Európai sors és egyetemesen jobb sors egyet jelent, s ez a sors a történelem minden eddigi európai közösséget formáló és egybekovácsoló kísérleténél többet és maradandóbbat ígér. Van tehát közös európai sors és a jelenben az érte folyó küzdelmet vívjuk.

NAGY EGYÉNISÉGEK ÉLETE, sorsa, alkotása tükrözi leghívebben népük, nemzetük életét, sorsát, teljesített vagy teljesítetlen feladatát, a vívódást, az akaratot, amellyel maguknak és közösségüknek utat jelölnek, s azt szerencsés vagy szerencsétlen véggel bejárják. Ezek a próféták (gondoljunk a mi Ady Endrékre) eddig soha nem hallott ígéket kiáltanak ki, szavuk sokszor enyészik el, hogy csak jó idő múltán találjon visszhangot. De mindenképpen megjelölik az utat, s az utókor döbbenettel eszmél rá szavukra, hogy egyszeri létük az időben, örökre megtestesítse a népek önnön lényegére való ráébredését.

A németiség mindmáig legnagyobb és legegységesebb szelleme, Goethe mondta 1813-ban, alig három hónappal a lipcsei csata után: »A német nép jövőt ígér és van is jövője. A német sors azzal, hogy Napoleonnal szól, még nincs beteljesülve. Ha nem lett volna egyéb betöltendő feladata, mint az, hogy szétzúzza a római birodalmat, s hogy új világot teremtsen és rendezzen, már régen elpusztult volna. Ereje és rátermettsége azonban tovább vitte, s véleményem szerint nagy jövő vár rá. Hivatás, amely sokkal nagyobb, mint a római birodalom szétverésének műve és a középkor kialakítása volt. Az időt, az alkalmat emberi szem előre nem láthatja, emberi erő nem siettetheti. Ezért mindnyájunknak, mind egyeseknek az a feladatunk, hogy tehetségünkkel, hajlamunkkal, helyzetünkkel részt vegyünk a nép képzésében, minden irányú erősítésében, hogy más népek mögött vissza ne maradjon, szelleme el ne satnyuljon, de friss és vidám maradjon, ne váljék csüggedtté és kicsinyessé, hanem legyen rugékony a nagy cselekedet, a dicsőség napjának elkövetkezésére.«

Goethe szavai prófétikus erővel szólanak a sajátosan mindig önmagát és környező világát megújító, átalakító, folytonos fausti, szárnyaló alkotásban élő és rendező német sorsról. Ennek a sorsnak legvalóságosabb és legemberibb szemléletéhez azonban nemcsak a másajkú kutatót, de magát a németiséget is, legnémetebb szelleme, Nietzsche élete és alkotása vezeti el. Nietzsche műve az igazi és sa-

játos német kultúra megvalósulása. A német lényeg »heraklitikus« és »dionysikus«, élettörvénye a szakadatlan változás és fejlődés. Ebből magyarázható a német kultúra zenei és lírai alapvetése, mely a görög szellemhez teszi hasonlóvá és élesen elkülönbölteti a római szellemtől. Ezekhez a németség meghatározó jellegzetességeihez csatlakozik a metafizikai kiteljesedés iránti hajlam, az érzékeletti látás, a gondolat-költészet. Mindezek a jellegzetességek tökéletesen feltalálhatók Nietzschenél, akinek számtalan megnyilatkozása elárulja azt is, hogy éleetsorsában az egész németség sorsát megélte, s népe jövője feletti aggodalmának műve számtalan helyen adott kifejezést. Ő beszél először arról a sajátos német sorsról, amely egyben elhatározó jelentőségű Európa sorsára nézve is. Hírdetője volt annak a német hivatásnak, amely minden más nép hivatásától eltér, ezért kutatja és idézi kortársai előtt az igazi, eredeti német erényeket. Nietzsche mindvégig nemzetileg érzett, mivel azonban többször nyilatkozott az eljövendő európaiságról, ezt a vonását, művének ezt a részét sokan tüntették fel különös előszeretettel kozmopolitizmus gyanánt.

Ez a nagy gondolkodó valójában és igazán nemzetileg érzett, s — itt kapcsolódik az ő német sorsához az európai sors — két utat látott Európa előtt. Az egyik az internacionale, amely a nemzeti sajátságok és nemzeti feladatok kiegyenlítésével és elnyomásával egy színtelen, demokratikus Európát szeretne megalkotni. Ezzel a jövővel és ennek a jövőnek emberével szemben hirdeti Nietzsche a »jó európai« embertípusának eljövételét. A »jó« ebben a kitételben pedig éppen azt jelenti, hogy igazi, eredeti; ez a típus igenis nemzetileg áll szemben a nemzetközi emberrel. A jó európai éppen az, aki legkiválóbban képviseli nemzetét, annak sajátságait, erényeit és törekvéseit. A jó európaira példát is mutat a németség soraiból: Goethet és Beethovent. Magáról pedig ezt mondja: »Nem kerül fáradtságomba az a törekvés, hogy jó európaivá váljak. Más-különb is talán inkább vagyok (örök) német, mint mai német.« A kis betűvel írt melléknév és a nagygal írt főnév fordításban nehezen érzékelhető különbsége ismét csak azt jelenti, hogy jó európai csakis az lehet, aki saját nemzetének legjobb tulajdonságait már eleve magában hordozza, s ezt viszi magával a nem programn szerint, de az életből adódó és majdan előálló egységes Európába. E tétéleinél fogva tekint különös becsüléssel a szomszéd népek felé is, a sovinizmust »szarvasmarha - nacionalizmusnak« bélyegezve. Eszerint minden népnek egyenlőképpen be kell töltenie a maga feladatát, hogy megfelelhessen — mert csakis így felelhet meg — az európai közös feladatnak. Ha most a német sors kérdését ebbe a nagy keretbe ágyazzuk és a filozófust kérdezzük, azt feleli: a németség sorsa fiatalnak maradni, s Európát a változásokon átmenteni, bár ez a sors feszültséget, szenvedést és harcot is jelent. Mert aki ifjú akar maradni, annak az idők szélsőségeit és ellentmondásait nem szabad tagadnia, hanem egyesítenie kell önmagában, hogy feloldásukat megkísérelhesse. Ez volt Nietzsche egyéni éleetsorsa is, ezért tűnik műve és megpróbált élete szimbolikus jelentőségűnek a német sorsra nézve is.

Korán felismerte, hogy a német lelket is két szélsőség tartja feszültségben: a goethei Weimar és a frigyési Potsdam. Azonban szerinte sem a goethei ember, sem a porosz katona egymagában nem érhet el a nemzet kiteljesedéséhez, s nem érheti el a kultúra célját sem: egyszerűnek és természetesnek lenni. Csakis a két pólus közti feszültségből teremthető meg az új forma, amelyhez mindkét összetevő egyaránt szükséges: harci szellem, hűség és fegyelem, s a goethei ember egyetemes lelke és szárnyalása. Veszedelemet lát mind az egyik, mind a másik oldal, vagy tulajdonság megkövesedésében, s a kettő szintézisében akarja megtestesülve látni — mint ahogy művében szellemi síkon meg is teremtette — az európai távlatoktól nem elkülönítve, de abba szervesen beletagozódva, népének és nemzetének, a németiségnek sorsát.

SZABÓ ISTVAN

Felelős kiadó: Albrecht Dezső.

Minerva Rt. 15301 — Felelős vezető: Major József.